14

2 ман. 50 гэп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(Методический сборник)
Выпуск 4 (12)
Приложение к журналу
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"
Баку—1956

3274

СИГНАЛ ЭКЗЕМПЛЯР

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы—1956

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Дөрдүнчү (12-чи) бурахылыш

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

3274

„Азәрбайчан мәктәби"

журналына әлавә

Бакы-1956

МҮНДӘРӘЧАТ

	Сәһ.
С. Һүсейнов—Азәрбайчан язычылары дини мөвһумата гаршы	3
А. Асланов—Мүасир Азәрбайчан әдәби дили һаггында гейдләр	17
Ф. Сейидов—Азәрбайчан ше'риндә әруз вәзни	28
А. Абдуллаев—Васитәсиз вә васитәли нитгин тәдриси һаггында	51
Ә. Гарабағлы—V—VII синифләрдә мәтнин тәһлили	59
М. Юсифзадә—Морфолокия илә синтаксисин әлагәли тәдриси тәчрүбәсиндән	76
1956—1957-чи дәрс или үчүн Азәрбайчан дили вә әдәби гираәтдән програм материалларынын V—VII синифләр үзрә бөлкүсү	81
А. Зейналов—Гиймәтли элми әсәр	101

Редактор **Мир Аббас Асланов**
Корректор И. Фәрәчуллаев.

Чапа имзаланмышдыр 26/XII 1956-чы ил. Кағыз форматы
$60 \times 84^1/_{16}$=3,25 кағыз вәрәги 5,9 чап вәрәги
ФГ 04488 Сифариш № 229 Тираж 5.100

Бирләшмиш нәшрийят мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти 137.
Редаксиянын адреси: Бакы, һөкумәт еви, V мәртәбә, тел. 3-13-45.

С. ҺҮСЕЙНОВ
филоложи элмләри намизәди.

АЗӘРБАЙЧАН ЯЗЫЧЫЛАРЫ ДИНИ МӨВҺУМАТА ГАРШЫ

(IX синиф мүәллимләри үчүн материал)

Инсанларын ирәлийә доғру инкишафына көмәк эдән, онлары һәят мүбаризәсиндә мүвәффәг олмаг үчүн силаһландыран габагчыл элм һәмишә дини дүнякөрүшүнүн әлейһинә олмушдур. Дин ибтидаи инсанын тәбиәт һадисәләринин сәбәбләрини билмәдийи, онлары илаһиләшдирдийи бир шәраитдә, инсанын тәбиәтлә мүбаризәдәки күчсүзлүйү, ачизлийи нәтичәсиндә мейдана чыхмышдыр. Ибтидаи инсан һәлә лазым олан билийә вә һәят тәчрүбәсинә малик олмадығы үчүн тәбиәт гүввәләрини өзүнә табе эдә билмирди. Сиррләр вә әчайиб һадисәләрлә долу тәбиәт көмәксиз вә зәиф олан ибтидаи инсана горху ашылайырды.

Марксизм-ленинизм классикләри өз әсәрләриндә динин мүртәче маһиййәти һаггында язмыш вә онун һаким синифләрин әлиндә ән кәскин идеоложи бир силаһ олдуғундан дөнә-дөнә бәһс этмишләр. Онлар кениш халг күтләләрини дини мөвһуматдан хилас этмәк үчүн дүзкүн йоллар көстәрмишләр.

Марксизм-ленинизм классикләринин динин мүртәче маһиййәти һаггындакы көстәришләринә вә партиямызын идеоложи мәсәләләрә даир тарихи гәрарларына әсасланараг, бу мәгаләдә, гыса да олса, габагчыл Азәрбайчан язычыларынын XIX әсрдә ислам дини, мөвһумат вә фанатизм әлейһинә апардыглары мүбаризәни көстәрмәйә чалышачағыг.

XIX әср Азәрбайчан әдәбиййатында ислам дини, мөвһумат вә фанатизм әлейһинә апарылан мүбаризә өз тарихини

һәлә классик Азәрбайчан язычыларынын әсәрләриндән башлайыр.

Бөйүк Азәрбайчан шаирләри: Низами, Хагани, Фүзули вә башгалары әсасән идеалист дүнякөрүшүнә малик олмагла вә динә инанмагла бәрабәр, һәят севкиси тәрәннүм етмишләр. Өз әсәрләриндә дини көрүшләр ифадә етмәклә бәрабәр, ейни заманда бу көрүшләри об'ектив сурәтдә инкар едән, һәяты тәсдиг едән әсәрләр яратмыш вә бу әсәрләрдә мөвһуматы писләмиш, тәркдүнялыг идеяларыны рәдд етмишләр. Һәмин шаирләрин ярадычылығында вә дүнякөрүшүндә габарыг шәкилдә өзүнү көстәрән һәяты тәсдиг етмәк мейли, е'тигад сәрбәстлийи онлары дини әһкамларын мәһдуд чәрчивәсиндән чох-чох кәнара чыхармыш вә һәяти мәсәләләрлә бағламышдыр. Азәрбайчан шаирләри бир-биринин ярадычылығындан тә'сирләнмиш, әдәбийятымызын габагчыл ән'әнәләрини давам етдирмишләр. Онлар гылынч зоруна халгын боғазына кечирилән ислам дининин мә'нәви әсарәтилә, дини зеһниййәтләрлә барышмаг истәмәмишләр. Ярадычылыгларында нәзәрә чарпан зиддиййәтләрин дәринлийинә вә мүрәккәблийинә бахмаяраг, Низамидә, Хаганидә, Нәсимидә, Фүзулидә һәмишә элми дүнякөрүш үстүн олмушдур.

XIX әср Азәрбайчан әдәбийятында, хүсусилә бу әдәбийятын габагчыл нүмайәндәләри: М. Ф. Ахундов, Г. Закир, С. Ә. Ширвани вә башгаларынын дини мөвһумат вә фанатизм әлейһинә апардыглары мүбаризәдә орта әср классик Азәрбайчан ше'ринин габагчыл ән'әнәләри мүһүм рол ойнамышдыр. Әлбәттә, Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә дини мөвһумат әлейһинә апарылан бу мүбаризә Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердиев, Ч. Чаббарлы вә башга габагчыл язычыларын ярадычылығында инкишаф етдириләрәк ени кейфиййәт газанмышдыр.

XIX әсрдә мүртәче әдәбийят вә онун нүмайәндәләринә, дини мөвһумата вә фанатизмә гаршы габагчыл язычыларын апардыглары мүбаризә бу күн дә чох бөйүк әһәмиййәтә маликдир.

☆

XIX әсрин әдәби мүһитиндә дини әсарәтә, мөвһумат вә фанатизмә гаршы мүбаризә апаран язычылардан бири Г. Закирдир. Онун ярадычылығында мөвһуматын вә фанатизмин ифшасы мәсәләси көркәмли ер тутур. Һәяты севән, инсанлыға хош күнләр арзулаян вә өз лирик шеирләриндә азад севки, мәһәббәт, сәдагәт вә с. бу кими инсан гәлбинин һисс вә дуйғуларыны, истәк вә арзуларыны тәрәннүм едән шаир һәят

дүшмәни олан, күтләләр арасында көнүлләри «ахирәт дүнясына» бағламаг кими мүртәче идеялар яян руһаниләрә гаршы нифрәтлә долу сатирик бир мүнасибәт бәсләмишдир.

Закир руһаниләр әлейһинә яздығы сатирик әсәрләриндә мүридләри вә мүршүдләри кәскин тәнгид едәрәк онлары халгын дүшмәни, гансоран түфейли, риякар вә фырылдагчы адландырмышдыр. Шаирин М. Ф. Ахундова яздығы мәнзум мәктубларынын бириндә «бу эһлдән (руһаниләрдән —**һ. С.**) синәдағам синәдағ»[1] дейә шикайәтләнмәси һеч дә тәсадүфи дейилдир.

Өз кәлир вә яшайышыны мөвһуматын кениш тәблиғ олунмасында ахтаран руһаниләр халгын шүуруну зәһәрләйән хурафаты тәблиғ едир, һәр чүр енилийә дүшмән мүнасибәти бәсләйирдиләр. Реалист шаир олан Закир исә руһаниләрин фикирләрилә һәрәкәтләри арасындакы зиддиййәти ашкара чыхарыр вә онлары рүсвай едирди. О, сейид, молла вә ваиз һаггындакы сатирик парчаларындан бириндә язар:

Сураһи солунда, бадә сағында,
Мәзә габағында, мей додағында,
Чешмә кәнарында, чай гырағында,
Әммамейи-сейид, моллайә бир бах.

☆

Ваиз бизә сөйләр шәр'и Мустафа:
Һәрама мүртәкиб олмайын әсла.
Өзү лүм-лүм удур батиндә, амма
Заһирдә дедийи мә'найә бир бах.[2]

Көрүндүйү кими бурада сейиди, молланы вә ваизи халгын малыны ейән, күнләрини сәрхошлугла кечирән түфейли үнсүрләр кими ифша едир.

Закир, бир дирһәм үчүн өз вичданларыны сатан газиләри, өзләрини «алиму фазилу устад» саян моллалары, мүчтәһидләри өз характерик сифәтләрилә тәсвир етмәйә чалышмыш вә буна наил олмушдур. Бу, әлбәттә сатирик шаирин һәяты реалистчәсинә екс етдирә билмәси бачарығындан ирәли кәлмишдир. Мәһз буна көрә дә онун ятратдығы руһани типләри чанлыдыр, охучуда бу типләрә гаршы яранан күлүш, нифрәт исә сон дәрәчә гәзәбли вә шиддәтлидир. Закир, өз әсәрлә-

[1] Республика әлязмалары фонду, М. Ф. Ахундовун, архиви, Закирин «Диваны», инв. № 15, сәһ. 81.
[2] Енә орада, сәһ. 173.

риндә дейир ки, ачкөзлүк, рүшвәтхорлуг, тамаһкарлыг руһаниләрин әсас сифәтләридир. Одур ки, Закир һәмин сифәтләри поэтик бир дилдә үмумиләшдирмиш вә риякар руһаниләрә нифрәт тәблиғ этмишдир. «Шуша моллалары һаггында» яздығы сатирасында Закир һәмин зүмрәнин халг арасында «говға», әдавәт салмаг, ара гызышдырмаг кими ән ҹидди вә тәһлүкәли олан иртиҹачы хүсусиййәтләрини дә ачыб көстәрмишдир.

Закир руһани ҹилдинә кирмиш дәрвишләри дә кәскин тәнгид этмишдир. Шаирин дәрвишләрә гаршы мәнфи мүнасибәтини «Дәрвиш вә гыз» адлы мәнзум һекайәсиндә көрмәк олар. Дәрин гәзәб, нифрәт һисси ифадә эдән бу мәнзум һекайәдә тәсвир олунан гыз ҹәсарәтлә дәрвишин чиркин сифәтләрини бир-бир үзүнә чырпараг, ону рүсвай эдир. Һекайәнин сонунда шаир көстәрир ки, гыз өз ағыллы, ҹәсарәтли ҹаваблары илә дәрвиши ифша эдир. Бу, эйни заманда, ағлын, идракын, һәят һәгигәтинин, мөвһумат вә фанатизм үзәриндә чалдығы гәләбә иди.

Закирин руһаниләр әлейһинә яздығы сатираларында гаршыя гойдуғу вә һәмишә чалышдығы мәсәлә бәшәриййәтә әталәт кәтирән мөвһуматы вә фанатизми писләмәкдән ибарәт олмушдур. Һәмин шеирләрдән айдын олур ки, шаир билаваситә ислам дини әлейһинә чыхмаса да, атеизм сәвиййәсинә йүксәлә билмәсә дә, мөвһумат яян ахирәтпәрәст руһаниләрә гаршы мүбаризә апармышдыр ки, бунун да тарихи әһәмиййәти вардыр.

Азәрбайҹан халгынын илк атеист-материалист философу олан М. Ф. Ахундов бүтүн әдәби-бәдии фәалиййәтиндә ислам дининин идеолокиясыны гамчыламыш, шеир вә драмаларында, тәнгиди-публисист мәгаләләриндә, хүсусилә ислам фанатизминә бөйүк бир иттиһамнамә олан «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда бу динин бид'әтләрини, адәт вә айинләрини ачыб ифша этмишдир.

Кәнҹ Мирзә Фәтәли әдәби фәалиййәтә шеирлә башламыш вә ярадыҹылығынын мүхтәлиф дөврләриндә бир сыра сатиралар язмышдыр. «Молла Әли» вә «Һекайәти-Сеййид Әләм Саляни» адлы шеирләри нәзәри ҹәлб эдән әсәрләрдәндир. Шаир бу шеирләриндә руһаниләрин вә сейидләрин тәнбәлликләрини, мүфтәхор вә ачкөз һәят тәрзини гәзәб вә нифрәтлә тәнгид этмишдир.

«Һекайәти-Сеййид Әләм Саляни» ше'риндә сейидләр һаггында олан фикрини үмумиләшдирән мүәллиф халгы инандырмаға чалышырды ки, һиҹрәтдән бу күнә гәдәр күнләри

сойғунчулугда кечән сейидләр ҹәддләрини әлләриндә силаһ эдәрәк, күтләләри талан этмәклә мәшғул олмушлар. Буна көрә дә М. Ф. Ахундов кениш халг күтләләрини сейидләрдән үз чевирмәйә вә онлара нифрәт этмәйә чағырырды:

Сеййид олан адәм яланчы олур,
Яланчы йох, бәлкә диләнчи олур.[1]

М. Ф. Ахундов мөвһумат, фанатизм әлейһинә мүбаризә мәсәләсини даһа кениш вә гүввәтли шәкилдә өз реалист комедияларында гоймушдур. Бу комедиялар ичәрисиндә «Молла Ибраһим Хәлил кимякәр» вә «Мүсйо-Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ» даһа характерикдир.

Язычы «Кимякәр» комедиясында халгын авамлығыны, савадсызлығыны көстәрмәклә бәрабәр, руһанилик ҹилдинә кирмиш фырылдагчыларын ич үзүнү, онларын һийләкәр симасыны, асан йолларла варланмаг һәрислийини бөйүк бир мәһарәтлә нүмайиш этдирмишдир.

«Мүсйо-Жордан» комедиясында исә драматург халг күтләләри арасында дини эһкамларын, мөвһумат вә фанатизмин кениш тәблиғ олунмасында рол ойнаян дәрвишләрин ачкөзлүйүнү, һийләкәрлийини дәрвиш Мәстәли шаһ сурәтиндә рүсвай этмишдир. Мәстәли шаһ ән риякар, һийләкәр дәрвишләрдән биридир. О, халгы соймаг мәгсәдилә Ирандан Азәрбайҹана кәлмишдир. Биз онунла Һатәмхан ағанын эвиндә гаршылашырыг. Бурада о, авам гадынлардан йүз баҹаглы алыб, Париси дағыдаҹағыны вә'д эдир.

Молла Ибраһим Хәлил дә авамларын ҹәһаләтпәрәстлийинә архаланырды. О, мисдән күмүш алаҹағына өзү дә инанмырды. Дәрвиш Мәстәли шаһ да Молла Ибраһим Хәлилин йолу илә кедәрәк, Парисин макетини дүзәлдиб, авам гадынлары инандырыр ки, бу модели дағытмагла Париси харабая чевирәҹәкдир. Әлбәттә, дәрвиш Мәстәли шаһ бүтүн өз ишләринин вә һәрәкәтләринин фырылдаг олдуғуну чох көзәл билирди. О, өз-өзүнә фарс дилиндә белә дейир: «Бу гадын тайфасы нә языг вә садәлөвһдүрләр, дүшүнүб, данышмадан инанырлар ки, мән Гарабағда отуруб, Париси бир анда алт-үст эдәҹәйәм вә я мәним Мәррихим Аразын о бири тәрәфиндән Мүсйо-Жорданын бойнуну вура биләр»[2].

---

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, I ҹилд, Бакы, 1938, сәһ. 64.

[2] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, I ҹилд, Бакы, 1938, сәһ. 189 (бурада тәрҹүмәси верилир).

Шәһрәбану ханым ондан сорушдугда ки, «Баба дәрвиш, нә данышырсыныз?» Мәстәли шаһ она беләчаваб верир: «Мәһзәр охуюрам, ханым ки, ишимиз аванд олсун. Дивләр, ифритәләр хәбәрдар олсунлар ки, нә фикирдәйәм»[1].

Бу диалогдан көрүндүйү кими, драматург сойғунчулуг силаһы олан мөвһумат вә хурафатдан истифадә едән дәрвишләри халг күтләләринин горхулу дүшмәни кими көстәрир.

Мөвһумат вә фанатизмин ифшасында Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» адлы һекайәсинин дә бөйүк ролу олмушдур. Азәрбайҹан реалист нәсринин классик нүмунәси олан бу әсәр Шаһ Аббасын мүтләгиййәт гурулушуну тәсвир етмәклә бәрабәр, зүлм, әдаләтсизлик, мөвһумат вә хурафат әлейһинә чеврилмишдир.

«Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин мөвзуу тарихи кечмишдән көтүрүлмүшсә дә, әсәр тамамилә мүасир руһда язылмышдыр. Бу әсәрдә Ахундов мүасир Иран деспотизмини ифша етмиш, эйни заманда, бүтүн Яхын Шәрг өлкәләриндә һөкм сүрән зүлм вә әдаләтсизлийи, ҹәһаләт вә әсбабыналығы гамчыламышдыр. Бу әсәр һәмчинин Азәрбайҹанда феодал-патриархал мүнасибәтләри, көһнәлийи, мөвһуматы мүдафиә едән, һәр чүр енилийә, тәрәгги вә мәдәниййәтә дүшмән олан иртиҹачылара ағыр зәрбә ендирмишдир. Ахундов, өзүнү сарай астанасынын «гоча көпәйи» саян ялтаг вә риякар мәнсәб саһибләринин, мөвһумат яян ахирәтпәрәстләрин чиркин симасыны амансызҹасына тәнгид етмишдир.

Язычы һекайәдә Юсиф сәррачы фанатизм вә деспотизм дүнясына гаршы гоймушдур. Халг ичәрисиндән чыхан Юсиф сәррач һакимиййәт башына кечдикдән сонра хүмс, имам малы вә с. бу кими дини веркиләри ләғв етмәклә бәрабәр, зүлмә, әдаләтсизлийә һагг газандыран шаһпәрәстләри, халглар достлуғунун дүшмәни олан руһанилəри ишдән говур. Онларын еринә баҹарыглы, халгы севән, ачыг фикирли адамлары дә'вәт едир. Юсиф сәррачын бу ағыллы һәрәкәти феодализм гурулушунун чүрүклүйүнү вә бу гурулушун истисмарчы синифләрини яшадан, ичтимаи әдаләтсизликләрә бәраәт газандыран дини хурафатын ярамазлығыны бир даһа ачыб көстәрир.

Беләликлә, М. Ф. Ахундов юхарыда бәһс етдийимиз шеирләриндә, комедияларында вә «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә риякар молла әлилләрин, Сейид әләм салянларын, фырылдагчы кимякәрләрин, дәрвишләрин, яланчы мүнәҹҹимләрин, моллабашыларын—бир сөзлә, мөвһумат яянларын амансыз тәнгидини вермишдир. Лакин Ахундов мөвһумат әлейһинә апардығы мүбаризәнин мәһдуд чәрчивәсиндә галмамышдыр. О, дәрк едирди ки, ичтимаи һагсызлыға, әдаләтсизлийә бәраәт газандыран вә зәһмәткеш күтләләрин ҹәһаләтдә сахланылмасына көмәк едән амилләрдән бири дә ислам динидир.

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, I ҹилд, Бакы, 1938, сәһ. 189.

Ахундовун яшадығы әсрдә ислам дининә, мөвһумат вә фанатизмә гаршы чыхмаг бөйүк ҹәсарәт тәләб едирди. Бу ҹәсарәт М. Ф. Ахундовда вар иди. О, «Кәмалүддөвлә мәктублары» адлы мәшһур фәлсәфи әсәриндә инсанларын шүуруну зәһәрләйән динин истисмарчылар вә ишғалчылар әлиндә бир аләт олдуғуну ачыб көстәрмишдир.

Бүтүн динләри пуч вә әфсанә һесаб едән Ахундов көстәрирди ки, әсрләрдән бәри ислам дини Шәрг халгларыны әсарәтдә сахлаян ерли истисмарчы синифләрин вә хариҹи гәсбкарларын гара нийиәтләринә хидмәт едир.

«Кәмалүддөвлә мәктублары»нда М. Ф. Ахундов зәһмәткеш күтләләрин мә'нәви вә ҹисмани азадлығыны әлиндән алан риякар руһанилəрин вә деспот һөкмдарларын ийрәнҹ симасыны, вәһши тәбиәтини ифша едир вә язырды ки, бизим мә'нәви азадлығымызы ислам дининин рәһбәрләри, ҹисмани азадлығымызы исә деспот һөкмдарлар әлимиздән алмыш, бизи һүгугсуз гуллара чевирмишләр. Буна көрә дә язычы халгы ислам дининин вә деспот һөкмдарларын әсарәт вә һәр чүр ишкәнҹәләриндән хилас олмаға чағырырды.

«Кәмалүддөвлә мәктублары»нда ислам дини хадимләринин халгы гәфләт вә ҹәһаләтдә сахламаг үчүн уйдурдуглары мөвһумат, хурафат, һәмин дин хадимләринин өз «әсәрләри» әсасында алт-үст едилмишдир. Икинҹи мәктубда ҹәннәт вә ҹәһәннәм һаггында уйдурмаларын, үчүнҹү мәктубда исә тә'зийәдарлығын мүртәҹе маһиййәти ачылыр. Ахундов ҹәннәт вә ҹәһәннәм һаггында әфсанәләр тәблиғ едән дин нүмайәндәләрини ҹәмиййәтин ән зәрәрли адамлары һесаб едир; чүнки атеист мүтәфәккир билирди ки, ҹәннәт вә ҹәһәннәм һаггында олан уйдурмаларын тәблиғ едилмәси зәһмәткеш күтләләр арасында тәркдүнялыг, итаәткарлыг, үмидсизлик әһвал-руһиййәси яймагдыр. Руһанилəр халгы һәяти дүня не'мәтләриндән әл чәкиб, чүрүк әфсанәләрә, ҹәннәт һаггында уйдурмалара үмид бағламаға чағырырдылар. Иртиҹачы мүсәлман руһанилəри зәһмәткеш халгы мөвһумат мәнкәнәсиндә сахлайыб, онун әмәйини һәясызҹасына истисмар едәрәк күндән-күнә варланырдылар.

М. Ф. Ахундов тә'зиjәдарлығын инсан азадлығына, онун тәрәгги вә инкишафына әнкәл олдуғуну ачыб көстәрәрәк, гейд эдир ки, мәһәррәмлиjи шиә падшаһлары өз сиjасәтләрини еритмәк мәгсәдилә меjдана чыхармышлар. Ахундов көстәрирди ки, чәллад һөкмдарлар вә иртичачы руһаниләр тә'зиjәдарлығы әлдә бир васитә эдәрәк халг күтләләрини мәдәниййәт вә маарифдән узаглашдырыр, онлары чәһаләт, фанатизм ичәрисиндә боғурлар.

Бөjүк мүтәфәккир язычы, исламиййәтин инсан мәнлиjини аяглаян вәһши бид'әтләрини дәрин бир мүһакимә илә рәдд эдир. Язычы гадынлары да чәмиййәтдә сәрбәст вә азад көрмәк истәjир.

Мүбариз атеист М. Ф. Ахундов сүбут эдир ки, дин инсан азадлығынын, тәрәгги вә мәдәниййәтин гаршысыны алан зәһәрли бир силаһдыр.

М. Ф. Ахундов маариф вә мәдәниййәтдән узаға дүшмүш мәзлум Шәрг халгларына мүрачиәтлә язырды ки, бу вахтадәк биз дин, имамла яшадыг, һалымыз вә вәзиййәтимиз сон дәрәчәдә пис олду; инди исә кәлин бир гәдәр дә динсиз, имансыз яшаяг, көрәк һалымыз нечә олар?

Ахундов әмин иди ки, дин вә мөвһуматын арадан галхмасы зәһмәткеш инсана анчаг азадлыг, сәадәт вә хошбәхтлик кәтирәчәкдир.

М. Ф. Ахундов өз әсәрләриндә ислам дининин инсаны инсандан айыран сиjасәтини дә тәнгид атәшинә тутмушдур. О, дин хадимләринин халглар арасында дүшмәнчилик салмаг сиjасәтини ифша эдәрәк деjир ки, «...эй ваизләр вә эй алимләр вә эй шарлатанлар... ниjә онун (халгын—С. Һ.) эjшини тәлх эjләjирсиниз? Ниjә ону чәһәннәм горхусу илә гоjмурсунуз саир милләт илә мүлагат эдә, үлум вә сәнаe өjрәнә! Дүня көр-көтүр дүнясыдыр...»[1].

Ахундов инсанлары чәһәннәм горхусундан хилас этмәк вә халглар арасында достлуг, мәдәни әлагәләри кенишләндирмәк арзусу илә яшамышдыр. Башга «милләт илә мүлагат» этмәк, бири дикәриндән элм вә сәнаe өjрәнмәк дедикдә, Ахундов элми ихтиралары «шеjтан әмәли» адландыран чүрүк дини фикирләрә амансыз зәрбә эндирмишдир.

Беләликлә, материалист М. Ф. Ахундов дини схоластиканы рәдд эдәрәк, Азәрбайчанын ичтимаи фикир тарихиндә мүбариз атеизмин баниси олмушдур.

[1] Республика әлязмалары фонду, М. Ф. Ахундовун архиви, инв. № 178, сәһ. 33—34 (автограф).

Дин, э'тигад вә ибадәтдән хилас олмаг үчүн Мирзә Фәтәли «көзәл әхлаг саһиби олмалыjыг» фикрини ирәли сүрүр. О, «көзәл әхлаг» дедикдә вәтәнә олан мәһәббәт, халгы үрәкдән севмәк, онун мәдәниййәти, тәрәггиси йолунда чалышмаг, башга милләтләрин зәһмәткеш күтләләрилә мәдәни әлагә сахламаг, әмәкдашлыг этмәк, бир сөзлә, онлара достчасына мүнасибәт бәсләмәк кими йүксәк әхлаги сифәтләри нәзәрдә тутурду. Бу ишдә Ахундов тәбиәт элмләринин яйылмасына бөjүк әһәмиййәт верирди.

Ахундов өз элми, фәлсәфи тәдгигатында, һәят вә тәбиәт һадисәләрини дәриндән өjрәнмәк нәтичәсиндә бу фикрә кәлмишдир ки, каинат, мадди аләм об'ектив суретдә, инсанын шүурундан вә ирадәсиндән асылы олмаяраг мөвчуддур, өз-өзүнә мөвчуддур, һеч бир ярадычы—аллаһ тәрәфиндән халг олунмамышдыр. О, мәһз бу ардычыл материалист фикрә әсасланараг элмә, тәбиәт ганунларына, саглам ағыл вә мүһакимәjә зидд олан һәр чүр мөвһумат вә хурафаты, сеһри, чадуну, фалчылығы, элми һәгигәтә зидд олан яланчы кимякәрлийи вә мөвһумата әсасланан схоластик орта әср «элмичүчүму»ну рәдд эдирди.

Лакин М. Ф. Ахундов метафизик-материалист иди. О, һәлә материянын диалектик инкишаф ганунларыны, диалектик һәрәкәт ганунларыны дәрк этмәмишди. Буна бахмаяраг о, материалист фикрә әсасланараг, динин аллаһ һаггындакы мә'насыз, мөвһум, идеалист тә'лимини, аллаһын, куя «илк сәбәб» олмасы вә дүнядан әввәл мөвчуд олуб каинаты вә тәбиәти яратмасы һаггындакы дини-идеалист нәзәриййәни тамамилә дармадағын этмишдир.

Атеист-демократ М. Ф. Ахундов Азәрбайчан халгыны вә вәтәнини үрәкдән севирди. О, доғма халгыны дин вә фанатизмдән азад, күндән-күнә ирәлиләjән, тәрәгги эдән ярадычы халг кими көрмәк истәjирди. О, халгын гүдрәтинә вә хошбәхт кәләчәjинә инанырды.

Кечән әсрдә мөвһумат вә фанатизмә гаршы мүбаризә апаран мәдәниййәт хадимләриндән бири дә Сеjид Әзим Ширванидир.

XIX әср Азәрбайчанын ичтимаи һәятында орта әср адәт-ән'әнәләри, феодал-патриархал әлагәләри давам этмәкдә иди. Ислам дининин Азәрбайчан халгынын һәятына кәтирдиjи мөвһумат, фанатизм Сеjид Әзими нараһат этмәjә билмәзди. Буна көрә дә о, илк нөвбәдә халгын зәһмәти һесабына яшаян ахундларын, дәрвишләрин иич үзүнү ачараг тәнгид вә ифша

этмишдир. Маарифпәрвәр шаир кәнч нәсли ени руһда тәрбийәләндирмәк мәгсәдилә ени үсуллу мәктәб ачмыш вә мүәллимликлә мәшғул олмушдур. Лакин Сейид Әзимин узун әзийәт вә зәһмәтләр нәтичәсиндә ачдығы бу ени мәктәб о заманкы иртичачыларын ардсыз-арасыз һүчумларына мә'руз галыр. Шаирә бөйүк үрәк сыхынтысы кәтирән бу һадисә ону руһдан салмады, әксинә, шаирин көһнәлик, схоластик элмләр, мөвһумат вә хурафат әлейһинә мүбаризәсини даһа да аловландырды.

Сейид Әзим һәлә гәзәлләриндә дә халгы «намаз әһлинә» уймамаға, мәсчидләрдән үз дөндәриб һәяты севмәйә, дүнянын көзәллийиндән истифадә этмәйә, динин гәдәғән этдийи мусигидән, шеирдән зөвг алмаға, һәят дүшмәни олан ахирәтпәрәст заһидләрә нифрәт этмәйә чағырырды.

Сейид Әзимин гәзәлләриндә тәсвир олунан заһидләр, вәизләр рияхар, халгын малыны ейән, һийләкәр типләр кими амансыз сурәтдә ифша олунмушлар.

Сейид Әзим, демәк олар ки, «Әкинчи» гәзетинин мүсбәт тә'сирилә әлагәдар олараг, гәзәлдән чох ше'рин башга нөвләринә әһәмийјәт вә гиймәт верир. О, артыг мөвһумат, фанатизм әлейһинә апардығы мүбаризәни реалист-сатирик шеирләриндә даһа гүввәтли, даһа ачыг вә кәскин бир шәкилдә давам этдирир.

Сейид Әзимин ярадычылығында дини эгидәләрә, хүсусилә руһанилийә гаршы дәрин инамсызлыг кениш ер тутур. Шаир, өзүнү дин хадими адландыран туфейли үнсүрләри рүсвай этмишдир. О, һәятдан алдығы мөвзулары ишләркән һамин типләри өзүнә мәхсус характерик хүсусиййәтләрилә көстәрмиш вә сәнәткарлыгла үмумиләшдирмишдир. Сейид Әзимин дини әһкамлара гаршы сәрбәстлийини, үмумиййәтлә дини дүнякөрүшүнә лагейд мүнасибәтини даһа әсаслы шәкилдә изаһ этмәк үчүн шаирин «Көпәйә эһсан», «Аллаһа рүшвәт», «Ердәкиләрин көйә шикайәтә кетмәләри», «Өйүд», «Гарынгулу абид», «Рияхар абид», «Мүнәччимләр яланчыдыр» вә «Дәли шейтан» адлы сатирик шеирләрини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Мөвзу э'тибарилә мүхтәлиф көрүнән бу шеирләри дахилән үмуми бир идея бирләшдирир. Шаир бу әсәрләрдә тәркдүнялыг әһвал-руһиййәсинә ағыр зәрбәләр вурмушдур. Мүәллифин ирәли сүрдүйү мәсәләләри айдынлашдырмаг үчүн онун «Көпәйә эһсан», «Аллаһа рүшвәт», «Ердәкиләрин көйә шикайәтә кетмәләри» адлы сатираларыны тәһлил этмәк кифайәт эдәр.

«Көпәйә эһсан» ше'риндә шаир белә бир һадисәни тәсвир эдир: дөвләтли бир һачынын «гоюнун пасибаны», һачыя «ат көмәйи» олан «Бозлар» адлы көпәйи өлүр. Һачы ислам дининин тәләб этдийи ганун-гайда үзрә һәрәкәт эдәрәк, «әһли-гүбур ичиндә» гәбр газдырыб, көпәйи гәбристанда дәфн эдир. Динин, шәриәтин ганун-гайдаларына һөрмәтсизлик ифадә эдән бу һадисәдән бир молла хәбәр тутур. Молла. «Кетди әлдән шәриәтү гур'ан» дейә һачыя лә'нәтләр яғдырыр вә «мәһшәр бәрпа этмәк» үчүн һачынын яшадығы ерә кәлир. Молланын «гилу-гала» кәлмәсиндән хәбәр тутан һачы сүрүдән әлли гоюн айырыр вә гоюнлары йол үстә гоюр. Молланы гаршылаян һачы она «эй наиби-имами-заман» дейә хитаб эдир вә итин молла үчүн этдийи вәсиййәтә ишарә эдәрәк дейир:

Һәр вәсиййәт ки, этди гылдым әмәл,
Бир вәсиййәт сизинчүн этмиш әзәл.
Сөйләйиб сиз чәнабә әлли гоюн,
Демишәм онлары йол үстә гоюн.[1]

Молла гоюн адыны эшидәркән «мәһшәр» этмәк фикриндән ваз кечир вә:

Деди: эһсән бу һалә нам-худа!
Ит демә, о дәхи бизим биримиз,
Белә өлмүшләрә фәда диримиз.
Рәһмәти-һәггә ол дучар олсун,
Сәки-әсһаби-Кәһфә яр олсун.[2]

Сейид Әзим «Көпәйә эһсан» ше'риндә тәсвир этдийи молланын бу характерик сифәтини «Дәли шейтан» сатирасында бир даһа ачыб көстәрмишдир. Бурада әввәлчә «дәли шейтанын сөзүнә» әмәл этмәмәйи лазым билән молла, бир аз сонра «гузу» адыны эшидәркән, әввәлки фикринин үстүндән гәләм чәкир вә чобанын гаршысында ялтагланыр. Шаир «Өйүд»ләринин бириндә моллаларын рияхарлығы һаггындакы фикирләрини үмумиләшдирәрәк оғлуна мүрачиәтлә дейир:

Эй оғул, вар чаһанда чох молла,
Күзәраны үчүн эдир говға.
Гейрәти-милләти бәһанә гылыр,
Күндә халг ичрә йүз фәсанә гылыр.
Әһли-дүняйә эйләйир лә'нәт,
Өзү дүняйә эйләйир рәгбәт[3].

---

[1] Сейид Әзим Ширвани. Әсәрләри, 2-чи чилд, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 86.
[2] Енә орада.
[3] Енә орада, сәһ. 105.

Мүәллиф «Қөпәйә эһсан» сатирасында ирәли сүрүлән фикирләри мә'наландырмағы вә һәмин фикирләрдән нәтичәләр чыхармағы, билаваситә охучуларын өз өһдәсинә бурахыр. Лакин, «Өйүд» ше'риндә шаирин өзү данышыр вә руһанилик зүмрәсинин эйибләрини бир-бир ачыр. Башга сөзлә десәк, «Қөпәйә эһсан» ше'риндә верилән типләр өз дилләри илә өзләринин дахили аләмини ачыр вә охучуларда күлүш доғурурлар. «Өйүд» ше'риндә исә шаир һәмин типләрин дахили аләминин чүрүклүйүнү, онларын һәрәкәтләриндәки икиүзлүлүйү конкрет бир шәкилдә көстәрир.

Шаир чох доғру оларағ көстәрир ки, шәриәт хадимләри варлылара хидмәт этмиш вә халг күтләләрини һаким тәбәгәнин, дөвләт саһибләринин итаәтиндә сахламаға чалышмышлар:

Көрсә ким бир фәгир эдиб үсян,
Лә'н эдәр ол фәгир үчүн һәр ан![1]

Ислам руһаниләринин һаким синифләрә тәрәфкешлик көстәрдикләрини, дөвләт вә сәрвәт саһибләрини мүдафиә этдикләрини Сейид Әзимин башга бир чох шеирләриндә дә көрмәк олар.

«Аллаһа рүшвәт» әсәриндә шаир савадсыз, авам халгын «көйдән ерә баран эндирмәк» үчүн танрыя рүшвәт вермәк истәдийиндән данышыр. Бу мәгсәдлә онлар «бир гәдәр симүзәр» чәм эдиб кәндхудая верир вә бу рүшвәти аллаһа чатдырмасыны она тапшырырлар. Әлиндә рүшвәт «куһү сәһрайә» дүшүб кәзән кәндхуда нәһайәт «бир әмири-шаһсувар» илә растлашыр, көркәминдән һейрәтә кәлиб, һәмин шәхсин әлиндәки «шаһини-аһәнини» «Чәбраилә», янындакы ики тазыны исә «Әзраилә» охшадыр. Онун гаршысында сәчдә эдир вә әлиндәки рүшвәти она верир.

«Аллаһа рүшвәт» ше'риндә кәндхуда илә ова чыхмыш һәмин шәхс арасында баш верән һадисәнин тәсвириндә шаирин аллаһа вә онун симасында һаким гүввәләрә гаршы истеһзасы гүввәтләнир, сатирасы даһа да кәскинләшир.

Шаир «Аллаһа рүшвәт» сатирасынын сонунда тәсвир эдир ки, «әз гәза», «аллаһ»ын вә'д этдийи һәмин күн яғыш яғыр, «сел едди гарыша» чыхыр. Бунун нәтичәсиндә дә халг даһа да ағыр бир вәзиййәтә дүшүр, «гәрйә һейванлары һәлак олур».

«Аллаһа рүшвәт» ше'ри, үмумиййәтлә, аллаһын «адиллийи» барәсиндәки дини әфсанәләрә инамсызлыг тәблиғ эдир. Бурада атеист Ахундовун «Қәмалүддөвлә мәктублары»нын

[1] Сейид Әзим Ширвани, Әсәрләри, 2-чи чилд, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 105.

мүлһәгатында ирәли сүрдүйү бир фикир истәр-истәмәз яда дүшүр. Ахундов көстәрир ки, ағыллы адам һәр нечә олурса-олсун, дин вә мәзһәбин һәгигилийи һаггында инсанларын фикриндә ялныз бир шүбһә оятмалыдыр, ондан сонра ярадылмыш шүбһә һәмин фикри яваш-яваш мәшғул эдәчәк вә ону чәһаләт гаранлығындан билик ишығлығына чатдырачагдыр. Сейид Әзим дә мөвһумат вә фанатизмә гаршы мүбаризә апаркән, онун ярадычылығында мәһз бу чәһәт үстүнлүк тәшкил эдир.

Сейид Әзим «Ердәкиләрин көйә шикайәтә кетмәләри» адлы сатирасында белә бир нәтичәйә кәлмишдир ки, мәчһул көйләрдән вә орада отурмуш «аллаһ»дан имдад көзләмәк олмаз, һәр бир дәрдин чарәси инсанын өз әлиндәдир.

Сейид Әзим, үмумиййәтлә, мөвһумат вә руһанилик әлейһинә мүбаризәсиндә ени үсул вә формалар ахтармыш, форма рәнкарәнклийинә чидди фикир вермишдир. Бу да шаирин поэзиясыны истәр мөвзу, истәрсә дә форма чәһәтдән зәнкинләшдирмиш, айры-айры шеирләрдәки фикир ардычыллығыны гүввәтләндирмишдир.

Шаир «Ердәкиләрин көйә шикайәтә кетмәләри» сатирасында һәр шейдән әввәл, халгын зүлм алтында инләмәсини көстәрмиш вә өзүнү муасир, иртича гүввәләринин һәдәләриндән горумаг үчүн һәмин һадисәни гейри-муәййән бир заманда тәсвир этмишдир.

Бурада, ери кәлмишкән, һамыя мә'лум олан бир һәгигәти бир даһа хатырлатмаг лазым кәлир. Һәмин әсәрдә вә үмумиййәтлә, Сейид Әзимин башга шеирләриндә тәсадүф олунан «халг», «чамаат» мәфһумлары ән ашағы йохсул вә зәһмәткеш тәбәгә мә'насыны ифадә эдир. Башга чүр десәк, шаир «халг», «чамаат» дедикдә, зәһмәткеш әһалини нәзәрдә тутмушдур. Тәкчә бир факты гейд этмәклә кифайәтләнмәк олар ки, шаир түфейли үнсүрләри ифша эдәркән көстәрмишдир:

Һамынын фикри халгы соймагдыр,
Гуру ердә бу халгы гоймагдыр.

«Ердәкиләрин көйә шикайәтә кетмәләри» ше'риндә тәсвир олунан һәмин халг «һәрчү-мәрч» вә «гәтлү гарәт»дән хилас олуб асайиш тапмаг үчүн «аллаһ»ын янына шикайәтә кетмәйи гәрара алыр. О бир нечә «дана» заһид, мүршүд, абид сечир вә «аллаһ»дан «бир сәрәнчам алыб гайытсынлар» дейә онлары «әршә» көндәрир.

Сейид Әзимә мә'лум иди ки, халг ичәрисинә наразылыг салмагда, өлкәдә һәрч-мәрчлик, өзбашыналыг төрәтмәкдә һәмин заһид, мүршүд, абид вә башга иртичапәрәст гүввәләр

аз рол ойнамырдылар. Онлар «аллаһ»ын адындан бир васитә кими истифадә эдәрәк халгы гарәт этмәклә мәшғул олурдулар. Буна көрә дә шаир бу түфейли үнсүрләрә һәлә дә чамаат арасында «әтәйи пак» адамлар кими э'тибар бәсләнмәсинә тәәссүф эдир вә савадсыз халгын бу һалына үрәкдән ачыйырды. Одур ки, Сейид Әзим «аллаһ»ын янына халгын эмин-аманлығы үчүн сәрәнчам алмаға кедән һәмин фырылдагчылары халг арасында э'тибардан, нүфуздан салмаға, онлары рүсвай этмәйә чалышмышдыр.

«Аллаһа рүшвәт» сатирасында күмраһ бир инсан кими тәсвир олунан «аллаһ», «Ердәкиләрин көйә шикайәтә кетмәләри» сатирасында дүнянын ишләриндән тамамилә әл үзмүш, тәдбир вермәк имканындан мәһрум олмуш, саггалы ағармыш, бели бүкүлмүш бир гоча кими верилир.

Шаир «Ердәкиләрин көйә шикайәтә кетмәләри» сатирасында ирәли сүрдүйү фикирләри үмумиләшдирәрәк, белә бир нәтичәйә кәлмишдир ки, һәр һансы бир фәлакәт, дәрд вә бәланын чарәси үчүн «аллаһ»дан көмәк истәмәк, она үмид көзү илә бахмаг бош бир шей олдуғу кими, өзүнү «аллаһ»ын ердәки наибләри адландыранлара да инанмаг олмаз. О, белә һесаб эдир ки, һәр бир дәрдин дәрманы халгын өз әлиндәдир. Одур ки, халг өз дәрдинә өзү галмалы, өзүнү һәятын мәшәггәтләриндән хилас этмәлидир. Шаирә көрә, халгда белә бир әһвал-руһиййәни даһа да гүввәтләндирмәк вә инкишаф этдирмәк ялныз халгы маарифләндирмәк йолу илә мүмкүндүр.

Сейид Әзим, әлбәттә, М. Ф. Ахундов кими атеист олмамышдыр, онун дүнякөрүшүнә динин мүһүм тә'сири ачыг-ашкар көрүнүр. Лакин өз әсринин габагчыл бир адамы олан Сейид Әзим дини э'тигада чох лагейд мүнасибәт бәсләмиш, өз ярадычылығында дини мөвһуматын, көһнәлик вә керилийин тәнгидинә кениш ер вермиш, об'ектив олараг дини тә'лимләри рәдд эдән, элми, мәдәниййәти, енилийи, техниканы тәсдиг эдән идеялары тәрәннүм этмишдир.

Низами, Фүзули, Закир, Ахундов, Сейид Әзим вә башга классикләримизин дини иртичаа, деспотизмә вә мүстәмләкәчилик зүлмүнә гаршы, демократик идеялар уғрунда апардыглары мүбаризә бу күн дә өз әһәмиййәтини итирмәмишдир. Империалистләр Яхын Шәрг халгларыны әсарәтә мәһкум этмәк үчүн дини мөвһуматдан истифадә эдирләр. Азәрбайчан классик әдәбиййатынын, хүсусилә XIX әср габагчыл язычыларымызын дини хурафаты ифша эдән әсәрләри Яхын Шәрг халгларынын азадлыг уғрунда мүбаризәләриндә инди дә файдалы иш көрмәкдәдир.

АСЛАН АСЛАНОВ
филоложи элмләри намизәди.

МУАСИР АЗӘРБАЙЧАН ӘДӘБИ ДИЛИ ҺАГГЫНДА ГЕЙДЛӘР

Азәрбайчан әдәби дилинин яранмасы вә формалашмасы XII—XIV әсрләрдән башланыр. Һәмин тарих әдәби дилимизин илк пилләси һесаб олунур ки, бу деврдә дә бәдии әсәрләрин, хүсусилә ше'рин бөйүк ролу олмушдур.

XII әсрдән башлаяраг индийә кими әдәби дилимиз мүхтәлиф мәрһәләләр кечирмиш, бу мәрһәләләрдә мүхтәлиф үслублар мейдана чыхмыш, бир сыра ени хүсусиййәтләр кәсб этмиш вә нәһайәт букүнкү сәвиййәйә чатмышдыр.

Охучулара тәгдим олунан һәмин мәгаләдә муасир Азәрбайчан әдәби дилинин вәзиййәти һаггында гыса гейдләр верилмәчәйи нәзәрдә тутулур.

Әсас мәсәләйә кечмәдән әввәл аз да олса гейд этмәлийик ки, дилчилик элминдә үмумхалг дили вә әдәби дил ифадәләри ән чох ишләнән ифадәләрдән һесаб олунур. Бу ифадәләр даирәсиндә анлашылан мә'на, мәзмун, шүбһәсиз ки, бир-бириндән мүәййән дәрәчәдә фәрглидир. Лакин бу фәрг көклү фәрг дейилдир. Үмумхалг дили вә әдәби дил мәфһумларыны бир-бириндән тәчрид этмәк һеч вахт мүмкүн дейилдир. Чүнки әдәби дил өз гидасыны үмумхалг дилиндән алыр вә онун әсасында формалашыр. Буна көрә дә әдәби дил үмумхалг дилинин йүксәк бир формасы сайылмагла, халг вә башлыча олараг онун сөз усталары олан язычылар, алимләр, мәтбуат ишчиләри вә с. тәрәфиндән зәнкинләшдирилмиш вә мүәййән эдилмиш әдәби нормалара малик олан дилдир.

Әдәби дил нормалары дедикдә бир нечә чәһәти нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Бунлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

3273
3274
M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

Әввәла, әдәби дилдә лексик чәһәтдән мүәййән гайда-гану-
на риайәт эдилмәлидир. Ишләтдийимиз сөзләрдән һансы сөзлә-
рин әдәби дилә дахил эдилә билмәси мәсәләсинә фикир верил-
мәлидир. Әдәби дилә һәр чүр сөзү дахил этмәк мүмкүн дейил-
дир. Үмумхалг дилиндә, ади данышыгда тәсадүф эдилән, ла-
кин әдәб даирәсиндән харичдә олан сөз вә ифадәләр әдәби
дилә дахил олмаг һүгугуна малик дейилдир. Мәсәлән, дили-
миздә, ади данышыгда ялан данышмаг ифадәси илә янашы
олараг копламаг, гозгуртмаг, копа басмаг вә с. кими ифадәләр
дә ишләдилир. Шүбһәсиз ки, бу кими ифадәләр өз' мә'на ко-
будлуғу илә ялан данышмаг ифадәсиндән фәргләнир. Әдәб
гайдаларыны көзләйән һәр һансы бир шәхс бу кими кобуд
ифадәләри ишләтмәкдән чәкинир. Яхуд емәк сөзү илә янашы
олараг үмумхалг дилиндә, ади данышыгда тыхмаг, зәһримар-
ланмаг, ағуланмаг сөзләри дә ишләдилир. Лакин бу сөзләрин
мә'нача кобудлуғу, онларын әдәби дилә дахил олмасына имкан
вермир. Һәмчинин үмумхалг дилиндә күлмәк сөзү илә янашы
олараг һырылдамаг; бөйүк, нәһәнк сөзү илә янашы олараг
зырпы вә с. сөзләр дә ишләдилир ки, бунлар мә'на кобудлуғу-
на көрә әдәби дил нормаларына, лексик нормая чаваб верә
билмәдийи үчүн әдәби дилә дахил олмур. Демәли, әдәби дил
нормаларындан бәһс эдәркән лексик чәһәтдән мүәййән нормая
риайәт эдилмәлидир. Үмумхалг дилиндә чох ишләнән, һәяти ха-
рактер дашыян, мәзмунча әдәб даирәсиндән кәнара чыхмаян
сөз вә ифадәләр әдәби дилә дахил эдилир. Әдәби дил һәр чүр
жаргон характерли сөзләрдән азаддыр.

Икинчиси, әдәби дилдә грамматика гайда-ганунларына,
грамматик нормалара риайәт эдилмәлидир. Бу, о демәкдир ки,
1. Әдәби дилдә олан сөзләр һәмин дилин морфоложи гайда-га-
нунларына уйғун шәкилдә ишләдилмәлидир. Мәсәлән, бә'зи
һалларда үмумхалг дилиндә, ади данышыгда исмин чыхышлыг
һалы (эвдән) әвәзинә исмин ерлик һалы (эвдә) ишләдилирсә,
буна әдәби дилдә йол верилә билмәз.

2. Әдәби дилдә синтактик нормалара чидди шәкилдә риа-
йәт эдилмәлидир. Йә'ни чүмләнин гурулушу, чүмлә үзвләринин
дүзүлүшү (сырасы) һәмин дилин синтактик гайда-ганунларына
уйғун шәкилдә верилмәлидир. Мә'лумдур ки, үмумхалг ди-
линдә, ади данышыгда бу чәһәт, йә'ни синтактик нормалар бә'-
зи һалларда көзләнилмир. Бә'зән чүмлә үзвләри бурахылыр,
бә'зән чүмлә үзвләринин ерләри дәйишдирилир, бә'зи һалларда
да узлашма, идарә, янашма принсипи позулур. Үмумхалг ди-
линдә, тәсадүф эдилән бу кими хүсусиййәтләрә, йүксәк нитг
мәдәниййәтинә малик олан бир халгын әдәби дилиндә раст

кәлмәк мүмкүн дейилдир. Бә'зи тәсадүфләр дә бу хүсусиййәт-
ләрдән әкәр һәтта бири белә әдәби дилдә өзүнү көстәрирсә,
бу, о дил үчүн нөгсан сайылыр.

Үчүнчүсү, әдәби дилдә орфографик вә орфоэпик нормала-
ра риайәт эдилмәлидир. Эйни сөзүн һәм фонетик тәркиб, һәм
дә тәләффүз мүхтәлифлийинә әдәби дилдә йол верилмир. Ла-
кин, үмумхалг дилиндә, һабелә ади данышыгда эйни сөзүн фо-
нетик тәркиби вә тәләффүзүнүн мүхтәлифлийинә чох тәсадүф
эдилир. Мәсәлән, «кәлирәм» әвәзинә «кәлерәм», «кәәрәм»,
«кәләдәм», универмаг әвәзинә «унбармаг», «онбермаг», «он-
бармаг» вә с. сөзләри буна нүмунә көстәрмәк олар.

Әдәби дилдә бу кими һаллара йол верилмир. Эйни бир сөз
һәм фонетик тәркиби, һәм дә тәләффүзү чәһәтдән ялныз бир
вариантда олмалыдыр.

Дөрдүнчүсү, даһа чох мәһдуд сәнәт, ихтисас саһәсинә аид
олан терминләр әдәби дилә дахил дейилдир.

Гейд этмәлийик ки, әдәби дил нормалары әдәби дилин бү-
түн дөврләри үчүн сабит дейилдир. Дилин инкишафы илә әла-
гәдар олараг, әдәби дил нормалары да дәйишә биләр.

Әдәби дилин әсасыны, бүтүн дөврләрдә үмумхалг дили
тәшкил этмишдир. Буна көрә дә әдәби дилин тарихи тәдгиг
эдиләркән, ону үмумхалг дилиндән тәчрид эдилмиш шәкилдә
өйрәнмәк мүмкүн дейилдир. Дилин ярадычысы халг олдуғун-
дан истәр үмумхалг дилини вә истәрсә дә әдәби дили өйрәнәр-
кән, ону һәмин халгын яшадығы чәмиййәтин инкишаф тарихи-
лә янашы өйрәнмәк лазымдыр. Дөврләр үзрә апарылан мүгайи-
сәләр көстәрир ки, чәмиййәтин инкишафы әдәби дилдә мүәй-
йән дәйишикликләрә сәбәб олмушдур. Чәмиййәтимизин тари-
хиндә баш вермиш бир чох ичтимаи-игтисади, мәдәни фактлар,
хүсусилә истеһсалын инкишафы, синифләрин әмәлә кәлмәси,
язынын, чап дәзкаһынын мейдана чыхмасы, дөвләтин яранма-
сы, тичарәтин, инчәсәнәтин, әдәбиййатын инкишафы әдәби ди-
лин инкишафында, тәкмилләшмәсиндә башлыча рол ойнамыш-
дыр. Бүтүн бу кими тарихи фактлар әдәби дилимиздә өз әксини
тапмышдыр.

Әдәби дил илә үмумхалг дилинин гаршылыглы мүнасибә-
ти мәсәләсинә кәлдикдә, әввәлдә гейд эдилдийи кими, әдәби
дил үмумхалг дили әсасында формалашыр, онун зәнкин лүғәт
эһтиятындан ярадычы шәкилдә истифадә эдир. Өз лүғәт фон-
дуну зәнкинләшдирир. Бунунла янашы олараг әдәби дил дә
үмумхалг дилинин зәнкинләшмәсинә көмәк эдир. Белә ки,
үмумхалг дилиндә олмаян, лакин әдәби дилдә ени ярадылмыш
вә я башга мәнбәләрдән алынмыш бир чох сөз вә терминләр

муәййән мүддәт кечдикдән сонра үмумхалг дилинә дахил олур. Мәсәлән, әдәби дилимиздә ярадылмыш **зәрбәчи, ә'лачы, сынагчы, дөйүшчү, мөвсүмлүк** сөзләри вә яхуд әдәби дилимизә рус дилиндән вә я рус дили васитәсилә дахил олмуш **болшевик, совет, радио, колхоз, трактор, комбайн, телевизор** вә с. сөзләр әдәби дилдән үмумхалг дилинә кечмишдир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, әдәби дилин лүғәт тәркиби ялныз үмумхалг дилинин эһтияты һесабына дейил, эйни заманда дикәр диллардән сөз вә я термин алмаг һесабына да зәнкинләшир. Әдәби дилимизә башга диллардән кечмиш сөз вә терминләр муәййән бир дөвр кечдикдән сонра үмумхалг дилиндә ишләнмәйә башланыр вә кетдикчә онларын истифадә даирәси кенишләнир.

Әдәби дилдән бәһс эдәркән, услуб мәсәләсинә дә тохунмаг лазым кәлир. Билдийимиз кими, әдәби дил услубча чохчәһәтлидир. Бунлары ашағыдакы гайдада груплашдырмаг олар:

1) Бәдии-әдәбийят услубу.
2) Мәтбуат-публисистика услубу.
3) Элми услуб.
4) Рәсми сәнәдләр услубу.

Бунларын өзләрини дә бир нечә ерә айырмаг олар. Мәсәлән, бәдии-әдәбийят услубуну поэзия услубу, проза услубу, комедия услубу вә и. а. услублара парчаламаг мүмкүндүр.

Һәр бир услубун өзүнә мәхсус спесифик хүсусиййәтләрә малик олмасы онлары бир-бириндән фәргләндирир. Мәсәлән, бәдии әдәбийят услубунда бәдии тәсвир васитәләриндән кениш өлчүдә истифадә этмәк мүмкүн олдуғу һалда, элми услубда буна имкан верилмир. Әксинә, элми услубда бир чох спесифик терминләр ишләдилдийи һалда бәдии әдәбийят услубунда буна ялныз тәсадүфләрдә раст кәлмәк олур. Лакин бүтүн услублар үчүн эйни олан бир чәһәт вардыр ки, бу да әдәби дил нормаларынын муһафизә эдилмәсиндән, грамматик гурулушча вә әсас лүғәт фонду э'тибарилә эйни олмасындан ибарәтдир. Бура гәдәр вердийимиз гыса гейдләрдән айдын олур ки, әдәби дил үмумхалг дили әсасында формалашыр. Әдәби дил мүхтәлиф услублар системиндән ибарәтдир. Әдәби дилин өзүнә мәхсус нормалары вардыр. Бу нормалар тарихи инкишафла әлагәдар олараг дәйишә биләр.

Әдәби дил тарих бою тәкмилләшир вә кетдикчә зәнкинләшир. Бу зәнкинләшмә онун лүғәт тәркибиндә даһа чох нәзәрә чарпыр. Муасир Азәрбайчан әдәби дилинин букүнку вәзиййәти буну тәсдиг эдир.

☆

Азәрбайчанда Совет һакимиййәтинин гурулмасы илә халгымызын тарихиндә ирәлийә доғру ени бир дөвр башланды. Партия вә һөкумәтин рәһбәрлийи алтында сәнае вә кәнд тәсәррүфаты бөйүк сүр'әтлә инкишаф этди. Сәнаедә ени техника тәтбиг эдилди, кәнд тәсәррүфатында илк дәфә олараг машынлардан истифадә олунмасы мәсәләси һәята кечирилди. Сәнаедә көһнә, кустар истеһсал үсулу әвәзинә, ени сосялист истеһсал үсулу яранды. Кәнд тәсәррүфатында фәрди тәсәррүфат әвәзинә коллектив тәсәррүфат системи әмәлә кәлди. Азәрбайчан халгы бешилликләрин еринә етирилмәсиндә, коллективләшмәнин баша чатдырылмасында, Бөйүк Вәтән муһарибәсиндә вә муһарибәдән сонракы динч гуручулуг илләриндә гардаш совет халглары илә бирликдә бөйүк мүвәффәгиййәтләр әлдә этмишдир. Бүтүн бу илләр әрзиндә халгымызын гардаш совет халглары илә достлуғу вә гардашлыг мүнасибәти даһа да мөһкәмләнди. Габагчыл совет элми, сәнае вә кәнд тәсәррүфатынын даһа да инкишаф этдирилмәсиндә, ирәлиләмәсиндә, әмәйин механикләшдирилмәсиндә вә с. саһәләрдә бөйүк наилиййәтләр газанды. Бүтүн бу мүвәффәгиййәтләр әдәби дилимизин лүғәт тәркибиндә дә муәййән дәрәчәдә дәйишикликлийин олмасы үчүн әсас амил олду, әдәби дилимизин лүғәт тәркибинә бир чох ени сөз, ифадә вә терминләрин дахил олмасына имкан яранды вә беләликлә дә әдәби дилимизин лүғәт тәркиби зәнкинләшди. Әлбәттә, бу белә дә олмалы иди, чүнки һәр һансы бир саһәдә кедән инкишаф дилдән тәләб эдир ки, о да өз лүғәтинә ени сөзләр, терминләр вә ифадәләр дахил этсин. Демәли, инкишафын гаршыя гойдуғу бу тәләби дил дә еринә етирир.

Совет һакимиййәти дөврүндә әдәби дилимизин лүғәт тәркибиндә башлыча вә әсас дәйишиклик онун ени сөз, термин вә ифадәләрлә зәнкинләшмәсиндән ибарәтдир. Бу процесс дурмадан давам этмәкдә, әдәби дилимизин лүғәт тәркиби илдән-илә зәнкинләшмәкдәдир. Бу зәнкинләшмәни ашағыда верәчәйимиз бир нечә нүмунә (муғайисә) даһа айдын кестәрә биләр. Мәсәлән, 1929-чу илә гәдәр әдәби дилимиздә (истәр бәдии әсәрләрдә, истәр мәтбуатда, истәрсә дә лүғәтләрдә) **колхоз** сөзү йох иди. Һәмин илдән сонра исә әдәби дилимиздә колхоз сөзү вә бунунла әлагәдар олараг бир сыра ени терминләр, ифадәләр ишләнмәйә башланды. 1929-чу илдән 1941-чи илә гәдәр әдәби дилимиздә яранмыш вә я әдәби дилимизә дахил олмуш **колхоз, колхозчу, колхоз идарәси, колхоз кәлири, колхоз сәдри, колхоз низамнамәси, колхозчу гадын** вә с. сөз вә ифадәләри буна мисал кестәрмәк олар. Бундан сонракы дөврдә исә белә сөз вә ифадәләрин мигдары даһа да артмышдыр.

1928-чи илә гәдәр әдәби дилимиздә **зәрбәчи** сөзүнә раст кәлмәдийимиз һалда, ондан сонракы илләрдә әдәби дилимиздә **зәрбәчи, зәрбәчилик, зәрбәчи колхозчу, зәрбәчи бригада** вә с. сөз вә ифадәләрә раст кәлирик.

1928-чи илә гәдәр әдәби дилимиздә **коллектив** сөзү илә әлагәдар олараг ялныз **коллектив** вә **коллективизм** сөзләринә раст кәлдийимиз һалда ондан сонракы дөврдә әдәби дилимиздә **коллективләшмә, коллектив тәсәррүфат, коллектив әмәк, коллектив рәһбәрлик** вә с. сөз вә ифадәләр кениш даирәдә яйылмышдыр.

Нүмунә үчүн вердийимиз һәмин мугайисәләр көстәрир ки, әдәби дилимизин лүғәт тәркиби арасы кәсилмәдән, илдән-илә зәнкинләшмәкдәдир.

Әдәби дилимиз һәмин зәнкинләшмә просесиндә өз материалыны ики мәнбәдән алыр.

Биринчи мәнбә дилимизин өз дахили имканлары вә я өз эһтиятыдыр. Мә'лумдур ки, ени гурулушла, ени техника, мәдәнийәт, мәишәт вә с. илә әлагәдар олараг һәятда бир чох ени әшя вә һадисәләр мейдана чыхыр. Бүтүн бунлары дилдә ифадә этмәк үчүн биринчи нөвбәдә дилимизин лүғәт тәркибиндән вә грамматик васитәләриндән истифадә олунур. Бунлар дилә имкан верир ки, о, әсас анлайышлар әсасында бир чох ени анлайышлары ифадә эдән сөзләр яратсын.

Ени сөз вә терминләрин ярадылмасында башлыча үсуллардан бири сөздүзәлдичи шәкилчиләрин сөзләрә битишдирилмәсидир. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр һәм сөз көкләринә, һәм дә дүзәлтмә сөзләрә гошулараг ени анлайышы ифадә эдән ени сөз вә я термин ярадыр. Бу шәкилчиләр һәр һансы бир нитг һиссәсинә (исим, сифәт, феил, зәрф вә с.) аид олан сөзләрә гошула билир. Бу заман онларын әмәлә кәтирдикләри ени сөз әввәлки нитг һиссәсинә дейил, дикәр нитг һиссәсинә аид ола биләр. Мәсәлән, кәтмән сөзү исим олдуғу һалда лә шәкилчисинин она битишдирилмәси илә дүзәлдилмиш кәтмәнлә сөзү артыг феилдир.

Гейд этмәлийик ки, Азәрбайчан дилиндә олан сөздүзәлдичи шәкилчиләрин әксәрийәти алынма сөзләрә дә гошулур вә ени сөз ярадылыр. Бу тамамилә ганунауйғундур. Лакин башга дилләрә мәхсус олан сөздүзәлдичи шәкилчиләр Азәрбайчан сөзләринә фәал сурәтдә гошула билмир. Буну исә дилин грамматик гурулушунун сабитлийи илә изаһ этмәк лазымдыр. Бу сабитлик шәкилчиләр мәсәләсиндә өзүнү даһа айдын көстәрир. Заман кечдикчә, кәләчәкдә башга дилләрә мәхсус олан сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә әдәби дилимиздә ени сөз вә я термин-

ләрин фәал сурәтдә ярана биләчәйини һәләлик сөйләмәк чәтин-
дир. Ола билсин ки, бу, кәләчәкдә мүмкүн олачагдыр. Рус әдә-
би дилинин бүкүнкү вәзийәти һәмин эһтималы доғрултмаға
имкан верир. Мәсәлән, рус әдәби дилиндә олан ист вә изм сөз-
дүзәлдичи шәкилчиләри эслиндә (рус дилиндә) алынма шәкил-
чиләрдир. Бу шәкилчиләр алынма сөзләрлә бирликдә рус дили-
нә дахил олмуш вә бунлар узун мүддәт рус сөзләриндән ени
сөзләр яратмаг габилийәтинә малик олмамышдыр. Лакин
заман кечдикчә һәмин шәкилчиләр васитәсилә рус әдәби дилин-
дә ени дүзәлтмә сөз вә терминләр ярадылмышдыр.

Азәрбайчан әдәби дилиндә һәмин шәкилчиләрин (ист, изм)
мөвгеинә нәзәр етирдикдә һәләлик бу һөкмү вермәк олмаз.
Ист, изм шәкилчиләрини Азәрбайчан дили шәкилчиләри сыра-
сына дахил этмәк сәһв олар. Бу шәкилчиләрлә дүзәлдилмиш
бир груп сөзләр, мәсәлән, **коммунист, сосялист, идеалист, марк-
сизм, болшевизм, меншевизм** рус дили васитәсилә бүтөв һалда
әдәби дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олмушдур. Һәтта бу
сөзләрин эслиндә дүзәлтмә сөзләр олдуғуна белә чох вахт фи-
кир верилмир.

Рус дилиндә олан башга бир гисим сөзләр исә үзәриндә мү-
әййән әмәлийят апарылдыгдан сонра дилимизин лүғәт тәркиби-
нә дахил ола билмишдир. Мәс.: әдәби дилимиздә олан **об'ек-
тив, суб'ектив, реактив, формал, натурал, нормал, анормал**
вә с. бу кими сөз вә терминләр һеч дә **ив, л** шәкилчиләри ва-
ситәсилә бизим дилимиздә дүзәлдилмәмишдир.

Билдийимиз кими, дилимиздә олан сифәтләр формал әла-
мәтә малик дейилдир. Буна көрә дә рус дилиндә олан **об'ек-
тивный, суб'ективный, реактивный, формальный, нормальный**
сөзләриндә сифәтин формал әламәти олан **ный** шәкилчиси
атылмыш, ердә галан һиссәси исә әдәби дилимизә дахил олмуш-
дур. Әкәр биз юхарыда гейд этдийимиз шәкилчиләри әдәби
дилимиздә сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул этсәк, о заман **дирек-
тор, архитектор, композитор** сөзләринин дүзәлдилмәсиндә иш-
тирак этмиш олан **тор; пролетариат, комиссариат** сөзләриндә
иат; дипломант, курсант сөзләриндә **ант** вә с. бир сыра сөздү-
зәлдичи шәкилчиләри дә дилимиздә олан сөздүзәлдичи шәкил-
чиләр сырасына дахил этмәлийик. Һалбуки, бунун үчүн элимиз-
дә һеч бир әсас йохдур. Башга дилләрдә һәмин шәкилчиләр
васитәсилә бир груп ени сөз вә термин дүзәлдилмишсә дә,
Азәрбайчан әдәби дилиндә һәмин шәкилчиләр васитәсилә дү-
зәлдилмиш сөз вә термин һәләлик йохдур. Буна көрә дә һәмин
шәкилчиләри Азәрбайчан дилинә мәхсус олан шәкилчиләр сы-
расында көтүрмәк сәһв олар.

Азәрбайчан әдәби дилиндә сөздүзәлдичи шәкилчи вәзифәсини дашыјан **дар**, **кәш**, **баз**, **шүнас** шәкилчиләри мәсәләсинә кәлдикдә бунлар да дилимизә бир шәкилчи кими дахил олмамышдыр. Бунлар вахтилә фарс дилиндә дә шәкилчи олмамыш, айры-айры сөзләр олмушдур. Бизим дилимизә сөзләрлә бирликдә дахил олмушдур.

Фарс дилинә мәхсус олан **би**, **на** өн шәкилчиләри дә (префиксләр) дилимизә алынма сөзләрлә бирликдә дахил олмушдур. «Шәкилчиләр системиндә Азәрбайчан дили үчүн инфикс вә префикс характерик дейилдир. Муәййән тарихи дөврләрдә, муәййән мүнасибәтлә дилимизә фарс вә әрәб дилиндән (XIX әсрә гәдәр) кәлән сөзләрлә бирликдә кечән префиксләр заман кечдикчә я тәрк олуб кетмиш, я да сөзүн айрылмаз һиссәсинә чеврилләрәк бүтөв лексик ваһид кими дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олмушдур»[1]. Биз һәмин шәкилчиләри Азәрбайчан әдәби дилиндә айрыча шәкилчи кими танымырыг. Чүнки Азәрбайчан сөзләриндән һәмин шәкилчиләр васитәсилә чох аз тәсадүфләрдә сөз ярадылмышдыр. Нә'фи-йохлуг мә'насыны билдирән сөз яратмаг үчүн әдәби дилимиздә **сыз**, **сиз**, **суз**, **сүз** шәкилчиси олдуғу һалда **би**, **на** фарс дилинин шәкилчиләрини ишләтмәйә эһтияч йохдур.

Фактлар сүбут эдир ки, совет дөврү әдәби дилимиздә нәинки бу шәкилчиләрлә ени сөз ярадылмышдыр, эксинә, әслиндә бир сыра **би**, **на** өн шәкилчили сөзләр формача да азәрбайчанчалашмышдыр. Һәмин өн шәкилчиләр бир чох сөзләрдә **сыз-сиз-суз-сүз** шәкилчиси илә әвәз эдилмишдир. *Мәсәлән*, **на** өн шәкилчили **наәлач**, **наумид**, **наинсаф**, **намүрүввәт** кими сөзләр инди **әлачсыз**, **үмидсиз**, **инсафсыз**, **мүрүввәтсиз** шәклиндә ишләнмәкдәдир. **Би** өн шәкилчили **биһөрмәт**, **бимә'рифәт**, **бисавад**, **бимә'на**, **бивәфа**, **бишәрәф** кими сөзләр инди **һөрмәтсиз**, **мә'рифәтсиз**, **савадсыз**, **мә'насыз**, **вәфасыз**, **шәрәфсиз** шәклиндә ишләнмәкдәдир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг әдәби дилимиздә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән данышаркән, әсасән Азәрбайчан дилинә мәхсус олан шәкилчиләрлә дүзәлдилмиш сөзләрә бә'зи нүмунәләр вермәклә кифайәтләнәчәйик. Мәсәлән, **чи** шәкилчиси васитәсилә совет дөврүндә әдәби дилимиздә ярадылмыш сөзләр мә'нача даһа мүхтәлифдир. Һәмин шәкилчи васитәсилә 1) муәййән ихтисас, сәнәт, пешә саһибини билдирән—**дилчи**, **идманчы**, **тахылчы**, **сәпинчи**, **гайнагчы**, **тәйярәчи**, **истеһкамчы**, **тикинчи**, **иншаатчы**, **гырхымчы** сөзләри, 2) йүксәк мәһсул, йүксәк кейфиййәт, йүксәк тәһсил угрунда мүбаризә илә әлагәдар олараг **э'лачы**, **еничи**, **өнчү**, **тәшәббүсчү**, **йүксәк кейфиййәтчи**, **йүксәк сүр'әтчи**, 3) бә'зи мәнфи һадисәләри билдирән **тәхрибатчы**, **ибарәчи**, **әзбәрчи** вә с. сөз вә ифадәләр ярадылмышдыр.

[1] Һ. Мирзәзадә, «Азәрбайчан дилинин тарихи грамматикасына даир материаллар». АДУ нәшрийяты, Бакы, 1953, сәһ. 37.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә ени сөзләрин дүзәлдилмәсиндә **лыг-луг-лик-лүк** шәкилчиләри дә мүһүм ер тутур. Һәмин шәкилчиләр васитәсилә 1) муәййән ихтисас вә тәсәррүфат саһәсини билдирән ени сөз вә терминләр—**дилчилик**, **тәйярәчилик**, **арычылыг**, **барамачылыг** вә с., 2) сосялист чәмиййәтиндә ени кейфиййәтләри билдирән **э'лачылыг**, **өндәчилик**, **өнчүлүк**, 3) кейфиййәтин мәнфилийини билдирән **мәс'улиййәтсизлик**, **зиянчылыг**, **тәхрибатчылыг**, 4) Азәрбайчан дили грамматикасына аид бир гисим терминләр—**адлыг**, **йийәлик**, **йөнлүк**, **тә'сирлик**, **чыхышлыг**, **зәрфлик**, **тамамлыг**, **әвәзлик** вә с. ярадылмышдыр.

Муасир әдәби дилимиздә ән мәһсулдар сөздүзәлдичи шәкилчиләр олан **чи** вә **лик** (4 формада) һәм айры-айрылыгда ени сөз ярада билир, һәм дә бу ики шәкилчинин бирләшмәсиндән **чылыг**, **чилик** шәкилчиси әмәлә кәлир вә бу шәкилчи дә ени сөз вә терминләрин ярадылмасында иштирак эдир. Әлбәттә бу, ени һадисә дейилдир. Һәлә совет дөврүндән әввәл һәмин шәкилчи васитәсилә **пешиманчылыг**, **нараһатчылыг**, **никаранчылыг**, **бекарчылыг**, **касыбчылыг**, **меһрибанчылыг**, **дүшмәнчилик**, **гәрибчилик**, **бағчылыг** вә с. сөзләр ярадылмышдыр. Һәмин шәкилчиләрлә ярадылмыш сөзләр илк бахышда элә көрүнүр ки, куя бунлар һәмин шәкилчиләри айры-айрылыгда, йә'ни әввәлчә **чи** (4 формада) шәкилчисини, сонра исә **лик**, **лыг** шәкилчисини гәбул этмишдир. Һалбуки, дилимиздә **дүшмәнчи**, **пешиманчы**, **гәрибчи** вә с. сөзләрин олмамасы һәмин шәкилчиләри бир шәкилчи кими гәбул этмәйә имкан верир.

Һәмин шәкилчиләр васитәсилә совет дөврүндә дә бир груп ени сөз ярадылмышдыр. *Мәсәлән*, **идарәчилик**, **аврадчылыг**, **сүрүндүрмәчилик**, **дәфтәрханачылыг**, **мәркәзчилик**, **емчилик**, **мейвәчилик** вә с.

Муасир әдәби дилимиздә мәһсулдар шәкилчиләрдән данышаркән бурада **иш**, **ыш**, **уш**, **үш**, **ма**, **мә** вә с. шәкилчиләри дә гейд этмәк лазымдыр. Һәмин шәкилчиләр васитәсилә совет дөврүндә әдәби дилимиздә чох мигдарда ени сөз вә термин ярадылмышдыр. *Мәс.*: **гачыш**, **учуш**, **билиш**, **чыхыш**, **чыхарыш**, **дүзәлиш**, **чағырыш**, **арайыш**, **көстәриш**, **өдәниш**, **удуш**, **бәркитмә**, **гурма**, **сейрәлтмә**, **бечәрмә**, **ярышма**, **сәсләшмә** вә с.

Ени сөз вә терминләрин ярадылмасында икинчи үсул синтактик үсулдур. Синтактик үсул илә ени сөз вә терминләрин

ярадылмасы ики, я бир нечә сөзүн бирләшдирилмәси илә мүмкүн олур. Синтактик үсул илә ярадылмыш мүрәккәб сөз вә терминләр битишик язылыр. Мүрәккәб сөзү вә я термини тәшкил едән айры-айры сөзләр өз вургусуну итирир, мүрәккәб сөз ваһид бир вургуя малик олур.

Әдәби дилимиздә ярадылмыш мүрәккәб сөзләр өз формасы е'тибарилә бир нечә ерә бөлүнүр. Бунлар, әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Бүтөв һалда язылан мүрәккәб сөзләр: палтарасан, әлүзюян, сучиләйән, гайсаггыран, тохумсәпән, тахылдөйән, торпагчевирән, сәсбоған, тозсоран, мангабашчысы, илдөнүму, көкүмейвәли, киләмейвә, иттифагарасы, сәпингабағы, имтаһангабағы, һәйәтяны, мәктәбяны вә с.

2. Ихтисар шәкилдә язылан мүрәккәб сөзләр:

а) Бирләшмәйә дахил олан биринчи сөзүн ики әввәлки һечасы битишик көтүрүлүр, икинчи сөз исә шәкилчисиз һалда она битишдирилир. Мәсәлән, Азәркитаб, Азәриттифаг, Азәриншаат, Азәртичарәт, Азәрбалыг, Азәрнефт вә с.

б) Сөзләрин баш һәрфләри алыныб бирләшдирилир вә бунларын бә'зиләри бир сөз кими, бә'зиләри исә әлифбадакы адларына көрә охунур. Мәсәлән: **АПИ, АДУ, АТИ, МК, БМТ, АБШ** вә с.

Совет дөврүндә әдәби дилимизин луғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә рус әдәби дилинин дә мүһүм ролу олмушдур. Муәййән еһтияч вә зәрурәт нәтичәсиндә бир чох сөз вә терминләр рус дилиндән вә рус дили васитәсилә әдәби дилимизә дахил олмуш вә дилимиздә вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр.

Әлбәттә, рус дилиндән вә рус дили васитәсилә әдәби дилимизә сөз вә терминләрин дахил олмасы һадисәси ялныз совет дөврүнә аид дейилдир. Бунун тарихи, әсасән XIX әсрдән башламышдыр. М. Ф. Ахундовун фәлсәфи әсәрләриндә, тәнгиди мәгаләләриндә ишләдилмиш **конститусия, атеист, атеизм, парламент, деспот, театр, ложа, началник, автомат** сөзләри; Г. Б. Закирин шеирләриндә ишләдилмиш **журнал, депутат, солдат, биллиард, партия** (дәстә мә'насында); Һәсәнбәй Зәрдабинин 1875-чи илдә нәшр етмәйә башладығы «Әкинчи» гәзетиндә ишләдилмиш **клуб, почта, матрос, стенограф, атлас, аэростат, термометр** вә с. сөзләр буну сүбут едир.

XIX әсрин сонлары вә XX әсрин әввәлләриндә әдәби дилимиздә рус вә интернасионал сөзләрин сайы кетдикчә артыр.

Әдәби дилимизин луғәт тәркиби рус дилиндән вә рус дили васитәсилә кечән сөзләр һесабына совет дөврүндә даһа чох зәнкинләшмәйә башламышдыр. Бу дөврдә әдәби дилимизә дахил олмуш рус вә интернасионал сөзләрин истифадә даирәси кениш олмагдан башга, һәмин сөзләрдән дилимизин грамматик васитәләри илә чох мигдарда ени сөз, термин вә ифадәләр ярадылмышдыр. Мәсәлән, **совет** сөзүндән **советләшмә, советләшмәк, советлик, Совет һөкумәти, совет гануну, совет бүдчәси, совет әскәри, совет достлуғу, совет вәтәнпәрвәрлийи** вә с.; **колхоз** сөзүндән **колхозчу, колхозлашма, колхозлашмыш, колхоз идарәси, колхоз сәдри; радио** сөзүндән **радиолашма, радиолашдырма, радио мә'лумат, радио верилиши, радио далғасы, радио гурғусу, радио хәтти, радио шәбәкәси, радио говшағы, радио гәбуледичи** вә с. сөз вә ифадәләри буна нүмунә көстәрмәк олар.

Әдәби дилимизин луғәтчә зәнкинләшмәсиндә ерли диалектләрин дә ролу вардыр. Мә'лум олдуғу үзрә сосялизм шәраитиндә әдәби дил илә ерли диалект вә шивәләр арасында олан фәрг тәдричән арадан көтүрүлүр. Әдәби дил илә ерли диалект вә шивәләр арасында гаршылыглы мүнасибәт кетдикчә гүввәтләнир.

Әдәби дилдән ерли диалектләрә сөз вә терминләр кечдийи кими, ерли диалектләрдән дә әдәби дилә бир гисим сөз вә терминләр кечә биләр. Мәсәлән: илғым, маһлыч, гәрзәк, хәрәк, айрыч, тыхач, тәрәчә, бардан, чувар, вағамламаг, будамаг, гайсаг, һерик шуму вә с. сөз вә терминләр ерли диалектләрдән әдәби дилә кечмишдир.

Юхарыда вердийимиз гыса гейдләрдән айдын олур ки, совет дөврүндә Азәрбайчан әдәби дилинин луғәт тәркиби олдугча зәнкинләшмишдир. Бу исә әдәби дилимизин совет дөврүндә даһа да тәкмилләшдийини сүбут едән амилләрдәндир.

ФАЗИЛ СЕЙИДОВ
филолоҝи элмләри намизәди.

АЗӘРБАЙҸАН ШЕ'РИНДӘ ӘРУЗ ВӘЗНИ

Азәрбайҹан ше'ри әруз вә һеҹа вәзнләри әсасында ярадылмышдыр. Әруз вә һеҹа вәзнләринин классик вә муасир ше'римиздә тутдуғу мөвгеи өйрәнмәк, бу вәзнләрин гурулушуну вә нәдән ибарәт олдуғуну билмәк әдәбийят мүәллимләринин гаршысында дуран зәрури бир мәсәләдир.

Вәзни билмәдикдә, она яхшы бәләд олмадыгда ше'ри дүзкүн охумаг чәтиндир.

Вәзн ше'рә аһәнк верән бир васитәдир вә онун әсас рүкнүдүр. Гамма мусигидә нә дәрәҹәдә әһәмиййәтлидирсә, вәзн дә шеирдә о дәрәҹәдә әһәмиййәтлидир. Вәзн мүхтәлиф дилләрин фонетик хүсусиййәтләринә уйғун олараг ярадылмыш шеир өлчүсүдүр.

Азәрбайҹан ше'ринин әсл ана вәзни һеҹа вәзнидир. Илк әдәби әсәрләримиз: зәрбмәсәлләр, аталар сөзләри, баятылар, ҝәрайлылар, гошмалар вә саирә бу вәздә яранмышдыр. Бунунла бәрабәр тарихи һадисәләрлә әлагәдар олараг фарс вә әрәб дилләри илә бирликдә әдәбиййатымыза әрәбләрин әруз вәзни дә ҝәтирилмишди. Әруз вәзни тәдриҹән яйылыб, инкишаф этмиш вә һеҹа вәзнини язылы әдәбийятда бир гәдәр сыхышдыра билмишди.

Азәрбайҹан поэзиясында вәзнлә дейил, тактла ярадылмыш әсәрләр дә вардыр. Мәсәлән, Ә. Сабирин:

Мәктәб-мәктәб, нә дилкүшасән?!
Ҹәннәт-ҹәннәт, десәм сәзасән?!

кими тактла вә мәгам үстүндә дейилмиш мәнзумәләр әруз вә һеҹа вәзнләриндән хариҹдир.

Тәҹрүбә ҝөстәрир ки, мәктәбләримиздә юхары синиф шаҝирдләри әруз вәзниндә язылмыш классик шеир нүмунәләрини яхшы охуя билмирләр. Бә'зи мүәллимләр, хүсусилә ҝәнҹ әдә-

бийят мүәллимләри дә әруз вәзнини кифайәт гәдәр билмирләр.

Мәгаләдән мәгсәдимиз бу саһәдә мүәллимләримизә азчох көмәк ҝөстәрмәкдир.

Әруз вәзнини илк дәфә тәдгиг эдиб низама салан һиҹри 179—(787)-ҹи илдә вәфат этмиш Бәсрәли Хәлил ибн Әһмәд олмушдур. О, өзүндән әввәл язылмыш әрәб шеирләринин аһәнки үзәриндә узун мүддәт тәдгигат апардыгдан сонра «фәәлә» фе'линдән вә бу фе'лин он һәрф чәрчивәсиндә әмәлә ҝәлән мүхтәлиф өлчүләриндән әруз вәзнини элми сурәтдә ишләйиб тәртибә салмышдыр. Хәлил ибн Әһмәд әруз вәзнинин он беш бәһрини мейдана чыхармышдыр. Онлар Мәдид, Мүзаре, Бәсит, Камил, Вафир, Рәмәл, Һәзәҹ, Мүнсәриһ, Рәҹәз, Сәри, Хәфиф, Муҹтәсс, Могтәзәб вә Мутәгариб бәһрләриндән ибарәтдир.

Хәлил ибн Әһмәддән бир гәдәр сонра әруз мүтәхәссисләри бу он беш бәһрә дөрд бәһр Мүтәдарик, Гәриб, Ҹәдид, Мүшакил бәһрләрини дә әлавә эдәрәк, әруз бәһрләринин сайыны он доггуза чатдырмышлар. Бу он доггуз бәһрдән дөрдү: Тәвил, Мәдид, Бәсит вә Вафир бәһрләри сырф әрәб ше'ринә мәхсусдур. Азәрбайҹан шаирләри бу бәһрләрдә шеир яратмамышлар. Ҹәдид, Гәриб вә Мүшакил бәһрләри янныз фарслара мәхсусдур. Азәрбайҹан шаирләри бу бәһрләрин өлчүләриндә шеир демәмишләр. Азәрбайҹан шаирләри әруз вәзнинин ән чох Һәзәҹ, Рәмәл, Муҹтәсс, Хәфиф, Мүзаре, Сәри, Мүнсәриһ вә Рәҹәз бәһрләриндә шеир язмышлар.

Мә'лум олдуғу үзрә әруз вәзни әрәбләрдән Ирана вә сонра да Азәрбайҹана кечмишдир. Әрузун фарслар тәрәфиндән гәбул олунмуш бәһрләрини фарс дилиндә шеир дейән Азәрбайҹан шаирләри дә тәтбиг этмишләр. Гәтран Тәбризи, Хагани, Низами, Фәләки, Мәһсәти, Әбүл-үла Ҝәнҹәви, Әссар Тәбризи, Муҹирәддин Бейләгани вә саирә фарс дилиндә диггәтәлайиг әсәрләр яратмышлар. Әруз вәзни XIII әсрдән башлаяраг, язылы әдәбийятда Азәрбайҹан дилиндә язылмыш шеирләрин дә вәзни олмушдур. Һәсәноғлу, Һәбиби, Нәсими, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. В. Вәдади, Г. Б. Закир, Сейид Әзим Ширвани вә Әләкбәр Сабир кими мүгтәдир шаирләримиз әруз вәзниндә өлмәз әсәрләр яратмышлар.

Азәрбайҹан шаирләри әруз вәзниндә мүәййән дәйишикликләр этмишләр. Онлар әруз вәзнинин бир узанан һеҹасынын əвəзиндә ики гыса һеҹа тәтбиг этмәклә ону бир гәдәр садәләшдирмишләр. Сабир вә Сәһһәт кими мүгтәдир шаирләримизин әлиндә исә бу вәзн мум кими юмшалыб вә кетдикҹә ислаһ эдилә-эдилә букүнкү шәклә дүшмүшдүр. А. Сәһһәт вә Ә. Са-

бир әруз вәзнинин ән ойнаг вә һеча вәзнинә яхын шәкилләриндә гысалма вә узанмалара йол вермәдән көзәл шеирләр ятратмышлар.

Әрәб вә фарс ше'риндә нөгсан сайылмаян узанма вә гысалмалар ше'римизин аһәнкини позур. Узанма вә гысалмалардан хилас олмаг үчүн әрәб вә фарс тәркибләрини мүмкүн гәдәр ишләтмәмәк лазым кәлир. Бу чүр нөгсанлара классик шаирләримизин әсәрләриндә тез-тез раст кәлмәк олур. Мисал үчүн Г. Б. Закир шеирләринин бириндән сечдийимиз:

«Танур мәни мәчму отуз ики Чаваншир»

мисраында «танур» вә «отуз ики» сөзләри узадылыб вәзнә уйғунлашдырылмышдыр. Бу чүр узанма вә гысалмалара чохлу мисал кәтирмәк олар.

Ше'римиздә фарс вә әрәб сөзләри аз ишләндикчә узанма вә гысалмалар да нисбәтән арадан галдырылыр. Мәсәлән, Сабир вә Сәһһәт кими садә дилдә язан шаирләрдә бу чүр нөгсанлара чох аз тәсадүф эдилир. Онлар бир узун һечаны ики гыса һеча илә эвәз эдәрәк әруз вәзнини Азәрбайчан ше'ринин аһәнкинә табе этмишләр. Сәмәд Вургун, Сүлейман Рүстәм вә башгалары кими арабир әруз вәзниндә шеир язан совет шаирләри дә һеч бир узанма вә гысалмалара йол вермәдән, саф ана дилиндә гүввәтли вә сәлис шеирләр яратмышлар.

Бүтүн бунлары нәзәрдән кечирдикдә, демәк олар ки, әрәбләрин, фарсларын вә азәрбайчанлыларын өзләринә хас олан әруз вәзнләри вардыр. Бу үч дилин һәр бириндә әруз вәзнинин мүхтәлиф бәһрләри мүхтәлиф шәкилләрдә ишләнмәкдәдир. Мәсәлән, Рәмәл бәһриндә язылмыш әрәб ше'ринин бир бейтиндә 6 чүзв олдуғу һалда, азәрбайчанча 8 чүзв олур. Яхуд, әрәб ше'ринин ики мисраындан Азәрбайчан ше'ринин бир мисраы дүзәлир.

Азәрбайчан шаирләри әруз вәзнинин 19 бәһринин һамысындан вә о бәһрләрин бүтүн шәкилләриндән истифадә этмәмишләр. Дилимизә уйғун кәлән бәһрләри ишләтмишләр. Әсас чүзвүн тәкрарындан дүзәлән ағыр вә екнәсәг өлчүләри һеч ишләтмәмишләр. Мәсәлән, Мүтәгариб бәһринин тәк бир әсас рүкнүнүн тәкрарындан эмәлә кәлән фәулүн фәулүн фәулүн фәулүн өлчүсүндә бир шеир дә дейилмәмишдир.

Үмумиййәтлә, демәк олар ки, Азәрбайчан шаирләринин ишләтдикләри бәһрләр вә о бәһрләрин шәкилләри бунлардыр:

I. Һәзәч бәһри

1) Мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн[1]
2) Мәфаилүн мәфаилүн

[1] (и) һәрфләринин үстүндәки ишарә һәмин һәрфин ики гат узадылмасыны көстәрмәк үчүн гоюлмушдур.

3) Мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн мәфаилан.
4) Мәф'улү мәфаилү мәфаилү мәфаил
5) Мәф'улү мәфаилү мәфаилү фә'улүн
6) Мәф'улү мәфаилүн мәф'улү мәфаилүн.
7) Мәф'улү мәфаилүн
8) Мәфаилүн мәфаилүн мәфаил
9) Мәфаилүн мәфаилүн фәулүн
10) Мәф'улү мәфаилүн фәулүн
11) Мәф'улү мәфаилүн мәфаил
12) Мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн

II. Рәчәз бәһри

1) Мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәф'илүн
2) Мүстәф'илүн мүстәф'илүн
3) Мүфтәилүн мәфаилүн
4) Мүфтәилүн мәфаилүн мүфтәилүн мәфаилүн
5) Мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәфилан

III. Рәмәл бәһри

1) Фаилатүн фаилатүн фаилатүн фаилүн
2) Фаилатүн фаилатүн фаилатүн фаилан
3) Фәилатү фаилатүн фәилатү фаилатүн
4) Фаилатүн фәилатүн фәилатүн фәилатүн
5) Фаилатүн фәилатүн фәилатүн фәилүн
6) Фаилатүн фәилатүн фәилатүн фәилан
7) Фаилатүн фәилатүн фәилатүн фә'лан
8) Фаилатүн фәилатүн фәилатүн фә'лүн
9) Фаилатүн фәилатүн фәилүн
10 Фаилатүн фәилатүн фәилан (фәилат)
11) Фаилатүн фәилатүн фә'лүн
12) Фаилатүн фәилатүн фә'лан (фә'лат)

IV. Хәфиф бәһри

1) Фаилатүн мәфаилүн фәилүн
2) Фаилатүн мәфаилүн фә'лүн
3) Фаилатүн мәфаилүн фә'лан (фә'лат)
4) Фаилатүн мәфаилүн фәилан (фәилат)

V. Сәри бәһри

1) Мүфтәилүн мүфтәилүн фаилүн
2) Мүфтәилүн мүфтәилүн фаилан (фаилат)

VI. Мүнсәриһ бәһри

1) Мәф'улү фаилатү мәфаилү фаилүн
2) Мәф'улү фаилатү мәфаилү фаилан (фаилат)
3) Муфтәилүн фаилүн

VII. Мүзаре бәһри

1) Мәф'улү фаилатү мәфаилү фаилүн
2) Мәф'улү фаилатү мәфаилү фаилан (фаилат)
3) Мәф'улү фаилатүн мәф'улү фаилатүн

VIII. Қамил бәһри

1) Мүтәфаилүн мүтәфаилүн мүтәфаилүн мүтәфаилүн

IX. Мүтәгариб бәһри

1) Фәулүн фәулүн фәулүн фәулүн
2) Фәулүн фәулүн фәулүн фәул
3) Фәулүн фәулүн фәулүн фәил
4) Фә'лүн фәулүн фә'лүн фәулүн

X. Мүчтәсс бәһри

1) Мәфаилүн фәилатүн мәфаилүн фәилатүн
2) Мәфаилүн фәилатүн мәфаилүн фәилүн
3) Мәфаилүн фәилатүн мәфаилүн фә'лүн
4) Мәфаилүн фәилатүн мәфаилүн фә'лан
5) Мәфаилүн фәилатүн мәфаилүн фәилан (фәилат)

XI. Мүтәдарик бәһри

1) Фаилүн фәил фаилүн фәил

Бу сурәтлә, Азәрбайчан шаирләри һәзәч бәһринин 30 мүхтәлиф өлчүсүндән ялныз 12-ни, Рәчәз бәһринин 15 өлчүсүндән 5-ни, Рәмәл бәһринин 17 өлчүсүндән 12-ни, Сәрй бәһринин 6 өлчүсүндән 2-ни; Мүнсәриһ бәһринин 11 өлчүсүндән 3-нү, Мүзаре бәһринин 12 өлчүсүндән 3-нү, Хәфиф бәһринин 8 өлчүсүндән 4-нү; Мүтәгариб бәһринин 5 өлчүсүндән 4-нү; Қамил бәһринин 2 өлчүсүндән 1-ни; Мүчтәсс бәһринин 8 өлчүсүндән 5-ни ишләтмишләр.

Бу бәһрләрдән Қамил, Мүтәдарик вә Мүтәгариб бәһрләри нисбәтән аз ишләнилмишдир.

Мәгсәдимиз тәдрис китабларында, хүсусән, орта мәктәбләрин VIII вә IX синифләринин әдәбийят китабларында чап олунмуш Азәрбайчан шеирләринин програм үзрә кечиләнләринин вәзнини өйрәнмәк олдуғундан, о шеирләрин вәзнини вә әруз үзрә тәгти гайдасыны әяни сурәтдә көстәририк.

I. М. ФҮЗУЛИДӘН

Падишаһи-мүлк динарү дирәм рүшвәт вериб,
Фәтһи-кишвәр гылмаға эйләр мүһәйя ләшкәри.

бейтилә башланан ше'ри әруз вәзнинин Рәмәл бәһриндә фаилатүн фаилатүн фаилатүн фаилүн өлчүсүндәдир. Бу ше'рин бир нечә бейтини нүмунә үчүн тәгти эдәк.

1. Рәмәл бәһри

Фаилатүн	фаилатүн	фаилатүн	фаилүн
Падишаһи	мүлк дина	рү дирәм рүш	вәт вериб
Фәтһи-кишвәр	гылмаға эй	ләр мүһәйя	ләшкәри
Йүз фәсадү	фитнә тәһри	килә бир киш	вәр алыр
Ол дәхи а	сари-әмнү	истигамәт	дән бәри

Бу шеир вә бу өлчүйә кәлән шеирләрин һамысы көстәрдийимиз бу гайдада тәгти эдилир.

2. Һәзәч бәһри

Мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн
Вәфа һәр кимсәдән ким, истәдим ондан чәфа көрдүм.
Қими ким, бивәфа дүняда көрдүм, бивәфа көрдүм.
Қимә ким дәрдими изһар гылдым, истәйиб дәрман,
Өзүмдән һәм бәтәр бир дәрдә ону мүбтәла көрдүм.

Тәгтии

Мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн
Вәфа һәр ким	сәдән ким ис	тәдим ондан	чәфа көрдүм
Қими ким би	вәфа дүня	да көрдүм би	вәфа көрдүм
Қимә ким дәр	дими изһа	р гылдым ис	тәйиб дәрман
Өзүмдән һәм	бәтәр бир дәр	дә ону мүб	тәла көрдүм

3. һәзәч бәһри

Мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн

Пәришан һалын олдум, сормадын һали-пәришаным.
Гәминдән дәрдә дүшдүм, гылмадын тәдбири-дәрманым.
Нә дерсән, рузикарым бөйләми кечсин көзәл, чаным?!
Көзүм, чаным, әфәндим, севдийим дөвләтли султаным.

Тәгтии

Мәфайлүн	мәфайлүн	мәфайлүн	мәфайлүн
Пәришан һа	лын олдум зор	мадын һали-	пәришаным
Гәминдән дәр	дә дүшдүм гыл	мадын тәдби	ри дәрманым
Нә дерсән ру	зикарым бей	ләми кечсин	көзәл, чаным
Көзүм, чаным	әфәндим сев	дийим дөвләт	ли султаным.

4. Һәзәч бәһри

Мәфайлүн мәфайлүн мәфайлүн мәфайлүн
Мәни чандан усандырды, чәфадан яр усанмазмы?
Фәләкләр янды аһимдән, мурадым шәм'и янмазмы?
Гәму бимарына чанан дәвайи-дәрд эдәр эһсан,
Нечүн гылмаз мәнә дәрман, мәни бимар санмазмы?!

Тәгтии

Мәфайлүн	мәфайлүн	мәфайлүн	мәфайлүн
Мәни чандан	усандырды	чәфадан я	р усанмазмы
Фәләкләр ян	ды аһимдән	мурадым шәм	и янмазмы
Гәму бима	рына чанан	дәвайи дәр	д эдәр эһсан
Нечүн гылмаз	мәнә дәрман	мәни бима	р санмазмы

II. СЕЙИД ӘЗИМДӘН

1. Гафгаз әһлинә хитаб

Хәфиф бәһри

Фаилатүн мәфаилүн фә'лан.
Әссәлам, эй әһалийи, Гафгаз!
Эй рәисани-саһибүл ә'заз!
Әссәлам, эй күруһи-хейр әсәр,
Милләтин гейрәтин чәкән кәсләр!

Тәгтии

Фаилатүн	мәфаилүн	фә'лан
Әссәлам эй	әһалийи	Гафгаз
Эй рәиса	ни саһибүл	ә'заз
Әссәлам эй	күруһи хей	ри әсәр
Милләтин гей	рәтин чәкән	кәсләр

2. Хәфиф бәһри

Тәгтии

Фаилатүн мәфаилүн фә'лан
Вар иди Шаһсевәндә бир һачы.

Шаһсевәнләр тамам мөһтачы.
Саһиби-дөвләт иди чүн ол кәс,
Нагәвү кусифәнд, чохлу фәрәс.

Фаилатүн	мәфаилүн	фә'лан
Вар иди шаһ	севәндә бир	һачы
Шаһсевәнләр	тамам мөһ	тачы
Саһиби-дөв	ләт иди чүн	ол кәс
Нагәвү ку	сифәнд чох	лу фәрәс

3. «Мүчтәһидин тәһсилдән гайытмасы»

Хәфиф бәһри

Фаилатүн мәфаилүн фәилүн
Мүхтәсәр, бир заман чыхар бу хәбәр
Ки, кәлир ол чәһани-фәзлү һүнәр.
Пишвазә чыхыб сәгиру кәбир.
Учалыр әршә налейи-тәкбир.
Ки, букүн наиби-имам кәлир
Эйләйиб әлмини тамам кәлир.

Тәгтии

Фаилатүн	мәфаилүн	фәилүн
Мүхтәсәр бир	заман чыхар	бу хәбәр
Ки, кәлир ол	чәһани фәз	лу һүнәр
Пишвазә	чыхыб сәги	ру кәбир
Учалыр әр	шә налейи	тәкбир
Ки, бу күн на	иби-има	м кәлир
Эйләйиб әл	мини тама	м кәлир.

III. ВАГИФДӘН

I. Рәмәл бәһри

Фаилатүн фаилатүн фаилатүн фаилүн.
Мән чаһан мүлкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим.
Һәр нә көрдүм, әйри көрдүм, өзкә бабәт көрмәдим.
Ашиналәр ихтилатында сәдагәт көрмәдим,
Бей'әтү играрү имануү дәянәт көрмәдим.
Бивәфадән лачәрәм тәһсили-һачәт көрмәдим.

Тәгтии

Фаилатүн	фаилатүн	фаилатүн	фаилүн
Мән чаһан мүл	күндә мүтләг	доғру һаләт	көрмәдим
Һәр нә көрдүм	әйри көрдүм	өзкә бабәт	көрмәдим

Ашиналәр	ихтилатын	да сәдагәт	көрмәдим
Бей'әтү иг	рарү има	нү дәянәт	көрмәдим
Бивәфадән	лачәрәм тәһ	сили һачәт	көрмәдим

IV. Ә. САБИРДӘН

1. Әкинчи

Һәзәч бәһри

М ә ф'у л у м ә ф а й л у м ә ф а й л у ф ә у л у н
Мәзлумлуг эдиб башлама фәрядә әкинчи!
Гойма өзүнү түлкүлүйә, адә, әкинчи!
Бир үзрлә һәр күндә кәлиб дурма гапымда,
Ялварма мәнә, бойнуну кәч бурма гапымда,
Каһи башына, каһ дөшүнә вурма гапымда,
Ләғв олма, әдәб көзлә бу мә'вадә, әкинчи!
Лал ол, а балам, башлама фәрядә, әкинчи!

Тәгтии

М ә ф'у л у	м ә ф а й л у	м ә ф а й л у	ф ә у л у н
Мәзлумлуг	эдиб башла	ма фәрядә	әкинчи
Гойма ө	зүнү түлкү	лүйә адә	әкинчи
Бир үзрлә	лә һәр күндә	кәлиб дурма	гапымда
Ялварма	мәнә бойну	ну кәч бурма	гапымда
Каһи ба	шына каһ дө	шүнә вурма	гапымда
Ләғв олма	әдәб көзлә	бу мә'вадә	әкинчи
Лал ол а	балам башла	ма фәрядә	әкинчи

2. А башы бәлалы фәһлә!

Рәмәл бәһри

Ф ә и л а т ү ф а и л а т ү н ф ә и л а т ү ф а и л а т ү н
Нә сохулмусан арайә, а башы бәлалы фәһлә?!
Нә хәял илә олубсан белә иддәалы, фәһлә?!
Сәнә динмәдикчә, эбләһ, азыхыб йолун чашырсан.
Гапыда даянмайыб да зала доғру дырмашырсан.
Гара фәһлә олдуғунда бәйү ханла чулгашырсан
Бәйә, биздә көрмәйирсән бу гәдәр чәлалы фәһлә?!

Тәгтии

Ф ә и л а т ү	ф а и л а т ү н	ф ә и л а т ү	ф а и л а т ү н
Нә сохулму	сан арайә	а башы бә	лалы фәһлә
Нә хәяли	лә олубсан	белә иддә	али фәһлә
Сәнә динмә	дикчә эбләһ	азыхыб йо	лун чашырсан
Гапыда да	янмайыб да	зала доғру	дырмашырсан
Гара фәһлә	олдуғунда	бәйү ханла	чулгашырсан
Бәйә, биздә	көрмәйирсән	бу гәдәр чә	лалы фәһлә

3. Нә язым?

Рәмәл бәһри

Ф а и л а т ү н ф ә и л а т ү н ф ә и л а т ү н ф ә и л ү н
Шаирәм чүнки вәзифәм будур әш'ар язым,
Көрдүйүм никүбәди әйләйим изһар, язым.
Күнү парлаг, күндүзү ағ, кечәни тар язым
Бәди бәд, әйрини әйри, дүзү һәмвар язым.

Тәгтии

Ф а и л а т ү н	ф ә и л а т ү н	ф ә и л а т ү н	ф ә и л ү н
Шаирәм чүн	кү вәзифәм	будур әш'а	р язым
Көрдүйүм ни	кү бәди әй	ләйим изһа	р язым
Күнү парлаг	күнүзү ағ	кечәни та	р язым
Бәди бәд әй	рини әйри	дүзү һәмва	р язым.

4. Һәзәч бәһри

М ә ф'у л у м ә ф а й л у м ә ф а й л у м ә ф а й л
Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар?!
Гой мән тох олум, өзкәләр илә нәди карым,
Дүняву чаһан ач олур олсун, нә ишим вар?!

Тәгтии

М ә ф'у л у	м ә ф а й л у	м ә ф а й л у	ф ә у л у н
Милләт не	чә тарач о	лур олсун нә	ишим вар
Гой мән то	х олум өзкә	ләр илә нә	ди карим
Дүняву	чаһан ач о	лур олсун нә	ишим вар.

5. Һәчәз бәһри

М ә ф а й л ү н м ә ф а й л ү н м ә ф а й л ү н м ә ф а й л ү н
Бәлайи-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр эйлә!

Үзүн олдисә кәр күлфәт янында гарә, сәбр әйлә!
Әсири-гейди-фәгр олдун, языг, тәслими-һирман ол!
Чалышма, бир ишә кетмә, фәгәт мә'юсу налан ол!
Гәзайә чарә йох кирян ол, үрян ол, пәришан ол
Сәбур ол, шакир ол, йә'ни мүсәлман ол, мүсәлман ол!

Тәгтии

Мәфайлүн	мәфайлүн	мәфайлүн	мәфайлүн
Бәлайи-фәг	рә дүшдүн	разы ол бича	рә сәбр әйлә
Үзүн олди	сә кәр күлфәт	янында га	рә сәбр әйлә
Әсири-гей	ди-фәгр олдун	языг, тәсли	ми-һирман ол
Чалышма бир	ишә кетмә	фәгәт мә'ю	сү налан ол
Гәзайә ча	рә йох киря	н ол үрян ол	пәришан ол
Сәбур ол ша	кир ол йә'ни	мүсәлман ол	мүсәлман ол.

V. А. Сәһһәтдән

1. Рәмәл бәһри

Фаилатүн фәилатүн фәилатүн фә'лүн
Илләр, айлар кәзирәм бош-бошуна бикарә,
Лаүбали яшайыш этди мә'ни аварә.
Билмирәм мән нә үчүн биһәвәсәм, бинәнкәм,
Өз һалымдан өзүм, аллаһ да билир дилтәнкәм.

Тәгтии

Фаилатүн	фәилатүн	фәилатүн	фә'лүн
Илләр айлар	кәзирәм бош	бошуна би	карә
Лаүбали	яшайыш эт	ди мәни а	варә
Билмирәм мән	нә үчүн би	һәвәсәм би	нәнкәм
Өз һалымдан	өзүм аллаһ	да билир дил	тәнкәм

Әруз бәһрләриндән һәр һансы бәһрдә ярадылмыш шеирләр бу гайда илә тәгти олунур, йә'ни ше'рин һиссәләри бәһрин шәкилләринин һиссәләринә мүтабиг олараг парчаланыр.

Тәгти этдикдә бу чәһәтләри нәзәрдә тутмалыйыг: мисраларын әввәлләриндә олан фаилатүн бә'зән фәилатүн дә ола билир. Фаилатүн əвәзиндә фәилатүн оларса вәзнә хәләл кәлмәз. Буну әяни олараг көстәрмәк үчүн билдийимиз шеирләрдән бир нечә мисал кәтирәк:

Ә. Сабирин Рәмәл бәһриндә яздығы

Шаирәм чүнки вәзифәм будур әш'ар язым

ше'риндә мисраларын әввәлләриндә кәлән (шаирәм, кәрдүйүм) сөзләри фаилатүн өлчүсүнә мүвафиг олдуғу һалда III

вә IV мисрадакы (күнү парлаг, бәди бәд) сөзләри фәилатүн өлчүсүнә уйғун кәлир. Биз бу чүр һаллара чох тәсадүф эдирик. Бунунла вәзн гәтиййән позулмур.

Бурасыны да гейд этмәк лазымдыр ки, мисраларын әввәлләриндә олмайыб II, III вә IV чүзвләриндә олан фаилатүн вә фәилатүнләр дәйишилмир.

Һәмин бу ше'рин тәгтиндә II вә III чүзвләрдә олан сөзләр исә фәилатүн чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр. Мәсәлән, биринчи мисрадакы (кү вәзифәм, будур әша), икинчи мисрадакы (күбәди эй, ләйим изһа), үчүнчү мисрадакы (күнүзү ағ, кечәнита), дөрдүнчү мисрадакы (рини әйри, дүзү һәмва) сөзләри фәилатүн өлчүсүнә тамамилә мүтабиг кәлир, Рәмәл бәһринин фәилатү фаилатүн фәилатү фаилатүн өлчүсүндә фәилатүн вә фаилатүнләр дәйишмир, олдуғу кими галыр.

Бир дә бурасыны нәзәрә алмаг лазымдыр ки, чох вахт шеирләрин мисраларынын сону фә'лүн, фәилүн фәилат вә фәиланла битир. Бу өлчү һиссәләри мисраларын сонунда бири o бирини əвәз эдәрсә ше'рин вәзнинә гәтиййән хәләл кәлмәз. Мисал үчүн Сейид Әзимин хәфиф бәһриндә дедийи «Мүчтәһидин тәһсилдән гайытмасы» сәрлөвһәли ше'рини кәтүрәк. Бу ше'рин биринчи, икинчи, үчүнчү, бешинчи вә алтынчы мисраларынын сону фәилүн өлчүсүнә мүтабиг олараг бу хәбәр, лү һүнәр, рү кәбир, м кәлир, м кәлир сөзләри илә битир, дөрдүнчү мисраын сону исә (фә'лүн) өлчүсүнә мүтабиг олараг тәкбир сөзү илә битир.

Енә онун «Гафгаз әһлинә хитаб» ше'риндә мисраларын сону фә'лан, фәилүн, фә'лүн өлчүләринә мүтабиг олараг Гафгаз, әзаз, ри әсәр кәсләр сөзләрилә битир.

Көпәйә эһсан ше'риндә дә мисраларын сону бир өлчүдә олмайыб мүхтәлифдир. Мәсәлән, фә'лан—һачы, тачы, фә'лүн—ол кәс, фәилүн—лү фәрәс.

Бә'зи шеирләрин айры-айры бәндләриндә бу чүр мүхтәлиф өлчүләрә раст кәлмирик, мисраларын сонлары эйни бир өлчүдә олур, Ә, Сабирин:

«Шаирәм чүнкү вәзифәм будур әш'ар язым»

ше'риндә биринчи дөрд мисраын сону фәилүнлә битир. Мәсәлән, әш'а р язым, изһа р язым, та р язым, ва р язым (р язым) сөзләри фәилүн өлчүсүндәдир. Һәмчинин А. Сәһһәтин «Шаир вә шеир пәрисинин» биринчи дөрд мисраы эйни бир өлчүдә—(фә'лүн) өлчүсүндә карә, варә, нәнкәм, тәнкәм сөзләри илә битир.

Үмумиййәтлә шеирдә мисраларын сонунда кәлән фә'лүн, фәилүн, фә'лан, фәилан өлчүләринин гарышыг һалда олмасы

вәзнә хәләл етирмир. Әлбәттә, эйни өлчүдә оларса даһа яхшы олар.

Шеир нечә тәгти эдилир?

Тәгтинин лүғәти мә'насы парчаламагдыр. Истилаһа көрә бейтин рүкнләрини вәзнин һиссәләринә мүтабиг олараг парчалайыб айырмаға дейилир. Тәгти эдәркән дилимиздә олан айры-айры сөзләрин вәзн һиссәләри ичәрисиндәки гәлибләрини тапмалыйыг. Азәрбайҹан сөзләринин, демәк олар ки, һамысы әруз вәзнинин өлчүләринә уйғун кәлир. Мүстәсна һалларда әрузун бир чох өлчүләринә мүтабиг кәлмәйән сөз башга бир өлчүсүнә мүтләг мүтабиг кәләҹәкдир.

Әруз вәзниндә һәрәкәләр (зир, зәбәр, пүш) нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, бә'зи сөзләр вәтән кими ики һәрәкәли вә бир сакин һәрфдән ибарәт олур ки, бу да әруз вәзнинин (илүн) вә яхуд (фәул) һиссәсинә бәрабәрдир. (илүн) вә (фәул) да ики һәрәкәли вә бир сакин һәрф вардыр. Биринҹидә (и) вә (у) һәрәкәлидир, (л) һәрфи исә сакиндир, һәмчинин, (фәул) өлчүсүндә (ә) вә (у) һәрәкәлидир, (л) сакиндир. Даһа доғрусу, демәк олар ки, вәзнин мүәййән һиссәсиндә нечә узанан сәс варса о гәдәр дә узанан сәс (һеҹа) сөзүн тәркибиндә олмалы вә сакин һәрфләр дә өлчүнүн сакин һәрфләри гәдәр олмалыдыр. Әввәлинҹи вә үчүнҹү һәрф һәрәкәли (узанан) олуб, икинҹи һәрф сакин оларса сөзүн дә әввәлинҹи вә үчүнҹү һәрфи һәрәкәли вә икинҹи һәрфи сакин олмалыдыр. Мәсәлән (фә'лүн) вә фә'лү өлчүсүндә биринҹи һәрф олан (ф) һәрәкәлидир вә үчүнҹү һәрф олан (л) дә һәрәкәлидир. Икинҹи һәрф олан (ә) исә сакиндир. Бу өлчүйә уйғун олараг (кәлмә) сөзүнү кәтиририк. Бурада биринҹи һәрф олан (к) һәрәкәли, үчүнҹү һәрф олан (м) енә һәрәкәли, (л) һәрфи исә сакиндир. Кетмә, чәкмә, тикмә, гачмаг, сачмаг вә саирә кими. Бир һәрәкәли вә бир сакин һәрфин өлчүсү (фә') вә (лүн)дүр. Бурада (фә) һиссәсиндә олан (ә)нин узанан сәс олмасына бахмаяраг сакин олдуғу үчүн узанан сәс һесаб олунмур. (Фә) өлчүсүнә гаршы (нә) вә (һә) сөзләринин вә (лүн) өлчүсүнә исә (мән), (сән), (биз), (лар), (дән) кими сөзләрини гоя биләрик. Әсас шәрт бундан ибарәтдир ки, һәрфин биринҹиси һәрәкәли, икинҹиси исә сакин олсун. Муфтәилүндәки (муф) һиссәси дә бу чүрдүр. Үч һәрәкәли вә бир сакин һәрфдән ибарәт олан өлчү һиссәси дә вардыр. Мәсәлән (фәилүн) (тәилүн) кими. Муфтәилүндән муф һиссәсини атдыгда тәилүн галыр. Бунун гаршылығы (кәлирәм), (кедирәм) вә саирә ки-

мидир. Дөрд һәрәкәли вә бир сакин һәрфдән ибарәт олан өлчү һиссәсинә, йә'ни (фәилатүн)ә раст кәлирик ки, бунун гаршылығы (кәтирирәм), (апарырам) кими сөзләрдир.

Әруз вәзни бәһрләринин мухтәлиф өлчү һиссәләрини Азәрбайҹан дилиндәки сөзләрә тәтбиг эдәк:

Фәул—кәлир; фәулүн—кәлирдим; мәф'улү—кәлмишди; мәф'улүн—кәлмишдим; мүстәф'илүн—кәлмишдиләр; мәфаилүн—кәлирдиләр; мәфаилү—кәлирләрди. Мәфаилүн—кәлирләрмиш; фәилүн—кәлирәм: фә'лү—кәлди; фаилатүн—кәлмәмишмиш; фәилату—кәлмәмишди; фәилату—өзү кәлсә; фәилатүн кәлирәммиш; фаилат—чох яша вә и. а.

Бурасыны да гейд этмәк лазымдыр ки, һәрәкәләри а, ы, о, ө, у, ү, ә, э вә и кими мухтәлиф сәсләр чыхармасыны нәзәрә алмамалыйыг. Бу һәрәкәләрин мухтәлиф сәс чыхармасынын әһәмиййәти йохдур, анҹаг һарада сакин вә һарада һәрәкәли олмасына фикир вермәлийик. Вәзн өлчү һиссәләринин сакин ериндә сөз дә сакин олмалыдыр, һәрәкәли ериндә сөз дә һәрәкәли олмалыдыр. Мәсәлән, фаилатүн өлчүсүндә галмамышдым, чалмамышдым, алмамышдым кими сөзләрлә бәрабәр кәлмәмишдим, билмәмишдим, көрмәмишдим, күлмәмишдим, олмамышдым кими сөзләр ишләнилир. Бурада фаилатүнүн (ф) һәрфиндән сонракы (а) һәрфинин әвәзиндә и, ү, ә, о вә башга узанан һәрфләри ишләтмәк олар.

Олмамышдырла галмамышдыр икиси дә бир өлчүдәдир. (Ол) яхуд (гал)ын фәрги йохдур. Һәр икиси эйни бир шәкилдә вә өлчүдә олан һеҹадыр.

Ери кәлмишкән гейд этмәк лазымдыр ки, фаилату вә мәфаилү кими вәзн өлчүсү һиссәләринин ахырында олан узанан сәсләр онларын гаршылығы олан сөзләрин ахырында узанан сәсләрдән биринин олмасыны тәләб эдир. Мәсәлән, мәфаилү—демишләрди вә язырларды, фәилату—кәлир исә, охуярса вә саирә кими.

Биз бир ше'ри тәгти этдикдә, онун бейтләрини бәндләриндән ачыб әруз өлчүләринә көрә сырасы илә алт-алтда язырыг. Ше'рин биринҹи бейти һансы өлчүйә мувафиг кәләрсә, галан бейтләринин һамысы эйни өлчүйә уйғун кәлмәлидир. Бу уйғунлуг олмадыгда әлә биринҹи бейтдән о ше'рин әруз вәзниндә олмадығы анлашылар. Мисал үчүн Ә. Сабирин «Тәранейи-әсиланә» ше'рини көтүрәк. Бу шеир әрузун рәмәл бәһриндә — фәилату фаилатүн фәилату фаилатүн өлчүсүндәдир. Нүмунә үчүн буну тәгти эдәк:

Фәилату	фаилатун	фәилату	фаилатун
Нә сохулму	сан арайә	а башы бә	лалы фәһлә
Нә хәял и	лә олубсан	белә иддә	алы фәһлә

Бу ше'ри тәгти этмәклә әрузун өйрәнилмәси зәрури олан бә'зи чәһәтләри дә өйрәнирик. Бу ше'рин биринчи вә икинчи мисраында кәрдүйүмүз кими, сөзләр парчаланыр. Сохулмусан сөзү парчаланыб (сохулму) бир тәрәфдә, сан дикәр тәрәфдә; бәлалы сөзү парчаланыб (бәла) бир тәрәфдә, (лы) дикәр тәрәфдә галыр. Һәмчинин икинчи мисрада илә сөзү парчаланыб (и) бир тәрәфдә, (лә) дикәр тәрәфдә галыр. Иддәалы сөзүндә (иддә) бир тәрәфдә, (алы) дикәр тәрәфдә галыр. Ше'рин сонуна гәдәр тәгти этсәк, белә һаллара чох тәсадүф эдәрик. Мисраларын әввәлләриндә фәилату вә я мәф'улу кими сону узанан һәрфләрлә битән өлчүләрин гаршысында дуран сөзләрин сону мүтләг узанан сөзләрлә гуртармалыдыр. Сөзүмүзү исбат этмәк үчүн һәмин бу ше'рин фәилату өлчүсүндә олан биринчи һиссәләрини көтүрәк:

Фәилату —сәнә динмә
» —гапыда да
» —гара фә'лә
» —бәйә биздә
» —нә чығыр ба
» —әдәб йлә
» —һәлә көһнә
» —башына го
» —буна бах бу
» —көзүм ағры
» —кәтириб бу
» —нә билим һа
» —белә йди
» —нүчәбалә
» —ики гат о
» —вар иди вә
» —дәйишиб зә
» —аяғы ча
» —белә әсри
» —айылыб я
» —адә фәһлә
» —кет оларла
» —бәшәрийјә
» —бу дейилми
» —бәшәрийјә

» —мәдәнийјә
» —әзәмийјә
» —һаны тагә
» —данышырса
» —һаны анна
» —һаны мәчли
» —һаны нәш'ә
» —әкәр истә
» —бизә верди
» —ди утан лә
» —гуру бош ә
» —гәләт эйлә
» —дур итил чә

Бу һиссәләрин һамысынын ахыры узанан сәсләрлә битир. Бу гайдая мисраларын фаиләтү вә я фәилату олан һиссәсиндә риайәт олунур.

Ше'рин әруз вәзниндә олуб-олмадығыны билмәк үчүн сөзләр көстәрдийимиз өлчүләрә мүвафиг кәлмәлидир. Бу мүвафигәт олмадыгда, ше'рин әруз вәзниндә олмадығы мә'лум олар. Мәсәлән, Сабирин «Ағачларын бәһси» мәнзумәси әруз вәзнинин Сәри бәһриндә — «мүфтәилүн мүфтәилүн фаилүн» өлчүсүндәдир:

Мүфтәилүн	мүфтәилүн	фаилүн
«Алма палыд	шам ағачы	һалилә
Эйләдиләр	бәһси бу мин	валилә
Башлады тә'	рифә палыд	гамәтин
Өйдү өзүн	зорбалығын	һаләтин
Етмәз олур	сөйләди дағ	лар мәнә
Лайиг олур	фәхр эдә бағ	лар мәнә»

вә и. а.

Бу мәнзумәнин биринчи мисраы һансы өлчүдә исә, бүтүн галан мисралары да һәмин өлчүдә олмалыдыр. Ирәлидә көстәрдийимиз кими, бу мәнзумәни тәгти этмәк үчүн онун бүтүн мисраларыны бәндләриндән ачмалыйыг вә онларын һәрәкәли вә сакин һиссәләрини мүәййән мисраы сакин вә һәрәкәли һиссәләринин гаршысында гоймалыйыг. Эйни заманда билмәлийик ки, әруз вәзниндә (а) вә (и) һәрфләри сакин һесаб олунур. Одур ки, мисраларын әввәлинчи парчалары—ал, эй, баш, ет, ла, аз вә и. а. (мүф) һиссәсинә, икинчи парчалары—ма, палыд, ләдиләр, лады, тә', дү өзүн, мәз олур, йыг олур, гала ба вә и. а. «тәилүн» һиссәсинин мүгабилинә дүшмәлидир. Икинчи өлчүнүн парчасы—ша, бәһ, ри, зор, сөй, фәх, шым вә и. а. (мүф) һиссәсинин, икинчи һиссәси—мағ ачы, си бу мин, фә палыд, балы-

ғын, ләди дағ, рәдә бағ, етишә вә и. а. «тәилүн» һиссәсинин мүгабилинә ахырынчы парча—валилә, гамәтин, һаләтин, лар мәнә, лар мәнә вә көйләрә—«фаилүн» һиссәсинин мүгабилинә дүшмәлидир.

Бу өлчүдә һеч бир һәрф артыг-әксик олмур. Бу чүр тәгтидән сонра, мәнзумәнин әруз вәзнилә олдуғуна инанылыр. Һәмин бу мәнзумәни һеча вәзнилә өлчсәк, әввәлдән ахыра кими 11 һечадан ибарәт олдуғу мә'лум олар, лакин онбирлик дейилдир. Чүнки онбир һечалылар тәгти эдилдикдә ики шәкилдән кәнара чыхмамалыдыр. Биринчи шәкил 4—4—3, икинчи шәкилдә 6—5 олмалыдыр.

Ә. Сабирин «Ағачларын бәһси» мәнзумәсини һеча вәзнилә тәгти этсәк, бу шәкилләрин һеч биринә мүтабиг олмадығыны көрәрик. Мәсәлән:

Алма палыд	шам ағачы	һалилә
4	4	3
Эйләдиләр	бәһси бу мин	валилә
4	4	3
Башлады тә'	рифә палыд	гамәтин
4	4	3
Өйдү өзүн	зорбалығын	һаләтин
4	4	3
Етмәз олур	сөйләди дағ	лар мәнә
4	4	3

Бу мәнзумәни һеча вәзнинин 4—4—3 бөлкүсү әсасында тәгти этдикдә, икинчи мисрада (минвал) сөзү, үчүнчү мисрада (тә'рифә) сөзү, бешинчи мисрада (дағлар) сөзү парчаланыр; икинчи шәкилдә йә'ни 6—5 шәклиндә тәгти этсәк биринчи мисрада (ағачы) сөзү, икинчи мисрада (минвал) сөзү, дөрдүнчү мисрада (зорбалығын) сөзү, бешинчи мисрада (сөйләди) сөзү парчаланыр ки, бу парчаланмая да һеча вәзниндә йол верилмир.

Үмумиййәтлә, демәк олар ки, һеча вәзниндә олан бир ше'ри әруз вәзниндә дейилән шеир кими өлчмәк олмаз. Әруз вәзниндә кәлмәләр өлчүләрә мүтабиг олараг парчаланыр. Һәтта, кәлмәнин тәк бир һәрфи өзүндән әввәлки вә я сонракы кәлмәнин үстүндә гала билир. Һеча вәзниндә буна йол верилмир. Һеча вәзниндә һечаларын сайы, дурағлары вә мисраларын тәк вә я чүт һечалылығы нәзәрдә тутулур. Она көрә дә, едди һечалылар 3—4, 4—3, сәккиз һечалылар 4—4, он һечалылар 5—5 олараг тәгти эдилир. Һечаларын сайына әсасланмаг һеча өлчүсүнүн үмуми әламәтидир. Һечасыз сөз олмадығы үчүн, әруз вәзниндә язылмыш шеирләрин дә бүтүн мис-

ралары эйни мигдар һечая вә яхуд бә'зән ики чүр һеча сайына мүтабиг кәлир. Мәсәлән, Вагифин:

«Мән чаһан мүлкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим
Һәр нә көрдүм, әйри көрдүм, өзкә бабәт көрмәдим».

мәтлә'ли ше'ри ахыра гәдәр 15 һечалыдыр. Яхуд, Сүлейман Рүстәмин әруз вәзнинин Сәри бәһриндә яздығы «О күн кәләчәк» ше'ринин бә'зи бейтләри 11, бә'зиләри исә 10 һечалыдыр. Мәсәлән:

«Ләпәләр ганлыдыр, Аразда енә,
Налә вар чалдығым бу сазда енә»

бейти онбир һечалыдыр. Һәмин ше'рин

«Инди артыг дүнәнки шән гызлар,
Ийдәликләрдә ағлайыб сызлар».

бейти 10 һечалыдыр.

Фаилатүн мәфаилүн фәилүн
өлчүсүндә олдугда 11 һечалы олур.

Фаилатүн мәфаилүн фә'лүн
өлчүсүндә олдугда исә 10 һечалы олур.

Мүмкүндүр ки, бир ше'рин әруз вә я һеча вәзниндә олдуғуна шүбһә эдилсин. Ишин һәгигәтини билмәк үчүн, ше'ри «Ағачларын бәһси» мәнзумәсиндә көстәрдиййимиз гайдада өлчмәк лазымдыр. Бу гайдая мүвафиг кәлмәсә, әруз дейилдир.

Яхуд А. Сәһһәтин «Сазандалар» мәнзумәсини көтүрәк:
«Дәчәл меймун, чолаг айы, чәп кечи
Бир улаға йолдаш олду һәр үчү
Дөрд сәслиҹә бир мусиги нәғмәси
Чалмаға һәм аһәнк олду чүмләси»

(Сәһһәт)

Бу мәнзумә һеча вәзнинин онбирлик өлчүсүндәдир. Лакин бә'зиләри буну Сәри бәһриндә—«мүфтәилүн мүфтәилүн фаилүн» өлчүсүндә олдуғуну иддиа эдирләр. Әлбәттә, бу фикир янлышдыр. Чүнки, буну әруз бәһри гәлибләринә ерләшдирсәк белә бир өлчү әлдә эдиләр:

Дәчәл меймун	чолаг айы	чәп кечи
Мәфайлүн	мәфаилүн	фаилүн
Бир улаға	йолдаш олду	һәр үчү
Мүфтәилүн	фаилатүн	фаилүн

Дөрд сәсличә	бир мусиги	нәғмәси
Мустәф'илүн	мүстәф'илүн	фаилүн
Чалмаға һәм	аһәнк, олду	чүмләси
Муфтәилүн	мәф'улату	фаилүн

Бу чүр өлчү әруз вәзниндә йохдур. Әкәр бу бейти зорла Сәри бәһри гәлибинә салмыш олсаг, бейт бу чүр охунмалыдыр.

Муфтәилүн	муфтәилүн	фаилүн
Дәчәл мөмүн	чолаг айы	чәп кечи
Бир олаға	йолдаш оду	һәр үчү

бу да ки, мүмкүн дейилдир. Демәли, Аббас Сәһһәт бу мәнзумәни һеча вәзнинин 11-лик шәклиндә демишдир.

Әруз вәзниндә язылмыш ше'рин тәгтиндә язылыша дейил, тәләффүзә риайәт олунур. Тәшдидли һәрфләр ики һәрф һесаб олунур, Азәр, адәт, ашиг, азәрм, асиман, астан, атәш вә айин кими (а) һәрфилә башланан кәлмәләрдә (а) һәрфи ики гат узадылыр. Бу (а)ларын биринчиси мүтәһәррик, икинчиси сакиндир. Тәләффүз эдилмәйән һәрфләр, мисраын ахырында олдугда бир һәрф кими тәгти олунур, ортада олдугда нәзәрә алынмыр. Әски һүруфатла хачә, хаһиш, хаһәр вә и. а. кими кәлмәләрдә олан, һәмчинин, әски һүруфатла язылан ки бағлайычысындан сонра (ә) һәрфи вә бағлайычы вав да нәзәрә алынмыр. Бу һәрфләр ялныз һийәлик бирләшмәсиндә э'тибарлы һесаб олунур. Мисраын ортасында шейх, мәст вә пәст кими ики сакинли һәрфләрин биринчиси сакин, икинчиси һәрәкәли һесаб олунур.

Мәсәлән, Сейид Әзимин:

«Эй шейх Низами, эй низами дағылан»

мисраындакы (шейх) сөзү (шейхи) кими тәгти эдилмәли вә охунмалыдыр. Бу сөз мисраын сонунда оларса олдуғу кими сакин (шейх) охунмалыдыр. Дуст вә дүрүст кими үч сакинли сөзләрдән олан (т) һәрфи мисраын әввәлиндә вә орталарында оларса һәрәкәли, йә'ни (дусти кими) охунур. Мәсәлән:

«Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун»

Бу мисрадакы (дуст) сөзүндәки (т) һәрфи һәрәкәли оларағ (ти) шәклиндә охунур.

Мә'лумдур ки, һеча вәзниндә ше'рин мисраларында олан һечаларын сайы нәзәрдә тутулур. Ше'рин биринчи мисраында нечә һеча оларса галан мисраларын һамысында эйни мигдарда һеча олмалыдыр. Әруз вәзниндә исә һечаларын сайыны дейил, онларын гыса вә узунлуғуну нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Узун һечанын гыса һечая нисбәти 1:2-дир. Йә'ни бир узун һеча ики гыса һечая бәрабәрдир. Она көрә дә бир узун

һеча ики гыса һеча кими гәбул олунур. Һечаларын өзләринә көрә һәчми вардыр. Мәсәлән, ики сөзүндә 2 һеча олдуғу кими, колхоз сөзүндә дә 2 һеча вардыр. Ики сөзү үч һәрфдән, колхоз сөзү исә 6 һәрфдән ибарәтдир. Һеча вәзниндә һәр икиси бир гайдада ики һечалы кими гәбул эдилир. Әруз вәзниндә исә башга мөвгеиндә олур. Мәсәлән колхоз (фә'лүн), (мәф'у) өлчүсүнә, (ики) исә (илүн), (мәфа) вә (фаил) өлчүсүнә тәтбиг олунур. Бир дә һеча вәзниндә кәлирди вә кәлирдим сөзләри һәр икиси дә үч һечалы вә эйни һүгуглу сөзләрдир. Әрузда исә бунларын арасында инчә бир фәрг вардыр, кәлирди фәулүн өлчүсүндә, кәлирди фәулү өлчүсүндәдир.

Көстәрдийимиз бу шәртләрлә ше'рин әруз вә я һеча вәзниндә олдуғуну билмәк олур.

Азәрбайчанын мәшһур шаирләриндән Фүзули вә Сейид Әзим әсәрләринин һамысыны әруз вәзниндә язмышлар. Закир, Вагиф һәр ики вәзндә шеир демишләр. Сабирин «Һопһопнамә»синдәки шеирләрин дөрду мүстәсна олмагла һамысы әруз вәзниндәдир.

Сабирин һеча вәзниндә олан 4 ше'риндән бири

Эйванымыз учадыр
Нөкәрләрим хочадыр
Нийә мәндә дурмурсан
Мәним һарам гочадыр[1].

ше'ридир ки, 7-ликдир.

Икинчиси, 11-лик өлчүсүндә яздығы.

Молла дайы, чох бәрк дашыр газанын.
Башчысысан сән һәр йолдан азанын[2]

бейти илә башланан ше'ридир.

Үчүнчүсү

Байрам олду шовкәтлиләр, шанлылар
Дөвләтлиләр, пуллулар, милйонлулар[3]

бейти илә башланан ше'ридир. Бу да 11-ликдир.

Дөрдүнчүсү

Бир гочаям чаг нәр кими яшарам
Дөрд арвады бир-биринә гошарам[4].

бейти илә башланан ше'ридир. Бу да онбирликдир.

Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулана гәдәрки ше'римизин чоху әруз вәзниндәдир. Сонралар тәдричән әруз вәзни чох аз ишләнмиш, һеча вәзни даһа чох яйылмышдыр.

---

1 Ә. Сабир, «Һопһопнамә», сәһ. 152, Бакы, Азәрнәшр, 1954.
2 Енә орада, сәһ. 203.
3 Енә орада, сәһ. 255.
4 Енә орада, сәһ. 139.

Азәрбайҹан совет шаирләриндән бә'зиләри әруз вәзниндә көзәл шеирләр яратмышлар. Сүлейман Рүстәмин «Ҹәнуб шеирләри» буна мисалдыр. Онун әруз вәзниндә дедийи шеирләр чох көзәл, чох да тә'сирлидир. Онун ф а и л а т ү н м ә ф а и л ү н ф ә и л ү н өлчүсүндәки:

Битмиш артыг ган ағлаян ясымыз
Нә көзәлдир Шималы Гафгазымыз?![1]

ше'ри вә яхуд

Ф а и л а т ү н ф ә и л а т ү н ф ә и л а т ү н ф ә'л ү н өлчүсүндәки:

Гоймаз ахсын гоча Гафгазда күнаһсыз ганлар
Фикри, виҹданы тәмиз, гәлби тәмиз инсанлар[2]

ше'ри олдугҹа гүввәтли вә көзәлдир. Һәмчинин, Ҹәфәр Хәнданын Низаминин гәзәлләриндән әруз вәзнинин һәмин өлчүсүндә тәрҹүмә етдийи:

Һәр кечәм олду кәдәр, гүссә, фәләкәт сәнсиз
Һәр нәфәс чәкдим, һәдәр кечди о саат сәнсиз

мәтлә'ли гәзәл дә чох көзәлдир.

Гочаман әдиб вә шаиримиз М. С. Ордубадинин 1924-ҹү илдә В. И. Ленинин вәфаты мүнасибәтилә рәмәл бәһринин м ә ф'у л ү ф а и л а т ү м ә ф а й л ү ф а и л ү н өлчүсүндә дедийи:

Афагы ағладырса да тә'сири-матәмин,
Асудә ят, бу мовтилә сарсылмаз аләмин![3]

мәтлә'ли ше'ри олдугҹа сәлис вә тә'сирлидир. М. С. Ордубади республикамызда нәшр олунан бир чох гәзет вә мәҹмуәләрдә дәрҹ етдирдийи шеир вә фел'етонларын һамысыны әруз вәзниндә демишдир.

Бөйүк драматург вә шаир Ҹәфәр Ҹаббарлы өз сатирик шеирләринин чохуну әруз вәзнинин ойнаг бәһрләриндә демишдир. Онун шеирләриндә ағыр бәһрләрә чох аз тәсадүф олунур. Ҹ. Ҹаббарлы сатирик шеирләри үчүн вәзн сечмәкдә чох бөйүк мәһарәт көстәрмишдир. Һөрмәтли шаиримиз «Ана» ше'рини «м ә ф а и л ү н ф ә и л а т ү н м ә ф а и л ү н ф ә и л ү н» өлчүсүндә демишдир. Доғрудан да, өлчү бу мөвзуа чох мүнасибдир.

Әкәр бүтүн бәшәриййәт әдуввы-ҹаным ола,
Үрәк сүгут әдәмәз дуйдуғу мәтанәтдән[4]

---

[1] С. Рүстәм, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1954.
[2] Енә орада.
[3] М. С. Ордубади, Сечилмиш шеирләр вә һекайәләри, сәһ. 5.
[4] Ҹ. Ҹаббарлы, Әсәрләри, I ҹилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 22.

мәтлә'ли башланан бу ше'рин мәзмунунда анаya гаршы бир сәмими мәһәббәт, йүксәк бир һөрмәт вардыр. Бу ҹүр ҹидди ше'ри «м ү ф т ә и л ү н м ә ф а и л ү н м ү ф т ә и л ү н м ә ф а и л ү н» өлчүсүндә демиш олсайды, зәриф чыхарды. Ҹидди ше'ри бу ҹүр ойнаг бәһрдә демәк шаирин өзүнүн дедийи:

«Ай баба, кәл дейим сәнә, дөври-заманы бирбәбир
Сән сай әлинлә, мән дейим яхшы-яманы бирбәбир[1]

ше'ри бу вәзнә чох мүнасибдир. Ҹ. Ҹаббарлы әрузун 200-ә гәдәр мүхтәлиф өлчүләриндән ялныз Рәмәл, Һәзәҹ, Сәри, Мүнсәриһ, Мүзаре вә Мүҹтәсс бәһрләринин ән ойнаг шәкилләрини ишләтмишдир.

Гочаман әдиб вә шаир А. Шаиг әруз вәзнинин екнәсәг шәкилләриндә дейил, бәсит вә ойнаг шәкилләриндә шеирләр демишдир. А. Шаиг дә, вәзни мәзмуна көрә мәһарәтлә сечә билир. Онун:

Әй буланлыг Күр, дәрә, сәһра, чәмән,
Бу көрүнән сәнмисән, аһ! Әй вәтән?![2]

бейтилә башланан ше'ринә «м ү ф т ә и л ү н, м ү ф т ә и л ү н ф а и л ү н» вәзнини мүнасиб билмишдир. Һәгигәтән, ачыг, һәр кәсин анлая биләҹәйи садә ана дилиндә дедийи бу ше'рин мәзмунуна бу өлчү чох мүнасибдир. Шаиг шеирләрини әруз вәзнинин Һәзәҹ, Рәмәл, Сәри, Хәфиф, Мүзаре вә Мүҹтәсс бәһрләриндә демишдир. Шаир Ә. Ваһид гәзәл вә фел'етонларыны әруз вәзниндә язмышдыр. Ваһид өз гәзәлләрини ҹанлы вә тәбии Азәрбайҹан дилиндә садә вә көзәл бир үслубда дейир. Ваһид дә, башга совет шаирләри кими, Әрузун Мүтәгариб, Мүҹтәссс, Рәмәл, Һәзәҹ, Хәфиф, Мүнсәриһ вә Сәри бәһрләриндән истифадә етмишдир.

Сүлейман Рүстәм шеирләринин чохуну һеҹа вәзниндә язмышдыр. Лакин әруз вәзниндә шеир демәкдә дә бөйүк мүвәффәгиййәтләр әлдә етмишдир. Онун Ҹәнуби Азәрбайҹан һаггында яздығы шеирләри диггәтәлайиг вә сәмимидир. Онун әруз вәзниндәки шеирләри дил садәлийи, мәзмун сағламлығы вә бәдии ифадә көзәллийи ҹәһәтдән чох гәшәнк вә гиймәтлидир. С. Рүстәм әруз вәзнинин Рәмәл, Мүҹтәсс, Хәфиф, Һәзәҹ вә Мүзаре бәһрләриндән истифадә етмишдир.

Сәмәд Вурғун әсәрләринин әсасән һеҹа вәзниндә язмыш вә бу саһәдә бөйүк мүвәффәгиййәтләрә наил олмушдур. Шаир С. Вурғунун әруз вәзниндә дә бир нечә ше'ри вардыр. С. Вурғунун әруз вәзниндә дедийи шеирләри Һәзәҹ вә Рәмәл бәһрләриндәндир.

---

[1] Ҹ. Ҹаббарлы, Әсәрләри, I ҹ. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 39.
[2] А. Шаиг, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 2.

Әли Нәзми шеир вә фел'етонларыны әруз вәзниндә яз-
мышдыр. «Сатира мәрмиләри»ндә фашизмә гаршы нәшр олун-
муш фел'етонлары олдугча кәскин, мәзмунлу вә фашистләрин
гәлбинә вурулан одлу мәрмиләрдән ибарәтдир. Онун «ф а и-
л а т ү н ф а и л а т ү н ф а и л ү н» өлчүсүндә яз-
дығы

«Ганлы һитлер ордусу олмуш гана гәлтан гачыр.
Санки, ох дәймиш гудуз бир йыртычы һейван гачыр.[1]

фел'етону һәр кәс тәрәфиндән баша дүшүлән садә вә кәс-
кин бир сатирадыр. Әли Нәзминин яздығы әсәрләрин чоху
әруз вәзниндәдир. Онун сон әсәри олан «Сатира мәрмиләри»-
ндәки фел'етонлары әруз вәзнинин Рәмәл, Мүнсәриһ, Рәчәз,
Мүтәгариб, Һәзәч вә Мүзаре бәһрләриндәндир.

Бурадан мә'лум олур ки, совет шаирләри әрузун ағыр,
гулаға хош кәлмәйән бәһрләриндә дейил, даһа ойнаг бәһр-
ләриндә шеир дейирләр. Совет шаирләринин ишләтдикләри
бәһрләри нәзәрдән кечирсәк, онларын эйни мүәййән бәһрләр-
дән кәнара чыхмадыгларыны көрүрүк. Онларын эйни бәһрлә-
ри тәтбиг этмәси тәсадүфи дейилдир. Дилимизин инкишафы
вә котүрүлмүш мөвзуун мәзмуну буну тәләб эдир.

[1] Ә. Нәзми, «Сатира мәрмиләри», Бакы, Азәрнәшр, 1944, сәһ. 67.

Досент **А. АБДУЛЛАЕВ**

ВАСИТӘСИЗ ВӘ ВАСИТӘЛИ НИТГИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Синтаксисдә «Васитәсиз вә васитәли нитг» мөвзуу чәтин тәдрис олунан бәһсләрдән биридир. Бу бәһсин тәдрисини яхшы тәшкил этдикдә шакирдләрин синтаксисә аид билийи кениш-ләнир вә дурғу ишарәләри һаггында алдыглары вәрдишләр даһа да зәнкинләшир.

Буна көрә «Васитәсиз вә васитәли нитг» мәшғәләләрини һәмишә әдәби гираәт дәрсләри, мүхтәлиф нөвлү ярадычы ишләр, ифадә вә инша языларла әлагәли апармаг мәсләһәтдир.

Илк дәрс ибтидаи мәктәбдә шакирдләрин «Васитәсиз вә васитәли нитг» мөвзуу һаггында алдыглары сәтһи мә'луматын тәкрары илә башланмалыдыр.

Сонра исә мүәллим тәркибиндә васитәсиз вә васитәли нитг олан мәтнләри әдәби гираәт китабындан сечиб шакирдләрә охутмалы вә онлары һәмин бәһслә әмәли сурәтдә таныш этмәлидир.

Ҹүмләләри тәһлил этмәк нәтиҹәсиндә шакирдләр мүәййән этмәлидирләр ки, васитәсиз нитгдә башгасынын, йә'ни данышан шәхсин, персонажын нитгиндәки бүтүн хүсусиййәтләр эйнилә сахланылыр.

Васитәли нитглә гурулмуш ҹүмләләрдә исә башгасынын фикри эйнилә сахланылмыр, ялныз онун мәзмуну верилир. Васитәли нитг даһа чох әмәли характер дашыйыр вә васитәсиз нитгә нисбәтән гыса олур.

Бүтүн бу мүшаһидәләрдән сонра нәтиҹә чыхарылыр ки, башгасынын сөзләрини ики йолла вермәк мүмкүндүр: 1) мәзмуну вә грамматик форманы дәйишдирмәмәк шәртилә верилән нитг (васитәсиз нитг), 2) мәзмуну дәйишдирмәмәк, лакин форманы дәйишдирмәк шәртилә верилән нитг (васитәли нитг).

Сонра грамматика дәрслийиндә олан мүвафиг материал охунмалы, мүәллимин габагчадан һазырладығы мәтнләр тәһлил эдилмәли, орадакы васитәсиз нитгли чүмләләр тапылмалыдыр.

Нөвбәти дәрсдә мүәллим васитәсиз нитгин гурулушуну өйрәтмәйә кечмәли вә конкрет мисаллар үзрә шакирдләри васитәсиз нитгин әсас нөвләри илә таныш этмәлидир.

Ашағыда, һәмин нөвләри синтактик мөвзуларла әлагәләндириб кечмәк үчүн тәхмини схем веририк.

1. Васитәсиз нитг вә мүәллифин сөзләри һаггында анлайыш. Диалог. Суал, нида вә нәгли чүмләләр васитәсиз нитгә дахил ола биләр. Мәсәлән: 1) «Киноя кетмәк истәйирсинизми?»—дейә Сара, йолдашларына мүрачиәт этди. 2) Натиг «Яшасын сүлһ вә халглар достлуғу! шүары илә сөзләрини битирди. 3) «Һәр шей һазырдыр, инди башламаг олар»—дейә, кәшфиййатчы пычылдады.

Мүәллим шакирдләрә изаһ этмәлидир ки, васитәсиз нитг дедикдә, биз башгасынын нитгини нәзәрдә тутуруг; йә'ни бирисинин сөзләрини олдуғу кими, һеч бир дәйишиклик әмәлә кәтирмәдән язылы вә я шифаһи сурәтдә ифадә эдирик.

Мәтндә фикри айдынлашдырмаг вә изаһ этмәк мәгсәдилә башгасынын нитгиндән (йә'ни васитәсиз нитгдән) әлавә ишләдилән сөзләрә исә **мүәллиф сөзү** дейилир.

Ики вә даһа артыг шәхсин мусаһибәсиндән ибарәт олан васитәсиз нитг, **диалог** адланыр. Мәсәлән:

Севинч һамыя мүрачиәт эдәрәк сорушду:

— Яхшы, ушаглар, инди дейин көрәк, һансы сәнәт яхшыдыр?

Ерләрдән сәсләр учалды:

— Аграном!
— Шаир!
— Мүһәндис!
— Тәйярәчи!
— Мүәллим...

Севинч —Әләсә, кәлин Маяковскидән сорушаг, көрәк һансы сәнәт яхшыдыр?—деди.

Севинч китабы вәрәгләйиб, бир ериндән уча вә айдын сәслә охуду:

— Һәр пешә лазым олар,
Һәрәнин өз ери вар!
Ядындан чыхартма һеч:

Һәр бир сәнәт яхшыдыр,
Һансыны истәсән сеч!

2. Мүәллифин сөзләриндән сонра вә я габаг кәлән васитәсиз нитг.

Мүәллифин сөзләри васитәсиз нитгдән һәм габаг, һәм дә сонра кәлә биләр. Мәсәлән: Комсомол тәшкилатынын катиби мә'рузәсинин сонунда деди: «**Йолдашлар, дәрс илинин ән мәс'ул вахты, яз имтаһанлары яхынлашыр; бу имтаһанлардан мүвәффәгиййәтлә чыхмаг үчүн вахтымызы бош кечирмәйиб чидди чалышмалыйыг**». Яхуд:

«**Үзр истәйирәм... Мәни бағышлайын мүәллим, билмәйәрәкдән олду**»—дейә, Расим папағыны үзүнә тутуб ағлады (Г. Мусаев).

3. Мүәллифин сөзләриндән сонра вә габаг кәлән васитәсиз нитгдә ишләдилән дурғу ишарәләри:

1) Васитәсиз нитг дырнаг арасына алыныр.

2) Васитәсиз нитг мүәллифин сөзләриндән сонра кәләндә, ондан габаг ики нөгтә гоюлур. Васитәсиз нитг бөйүк һәрфлә башланыр вә ахырында чүмләнин интонасиясындан асылы олараг, мүвафиг ишарә әлавә эдилир. Мәсәлән: 1) Аталар демишдир: «Агач бар верәндә башыны ашағы салар». 2) Яд адам ушаға яхынлашыб ширин бир дилилә сорушду: «Оглум, сәрһәдд кешикчиләринин мәнтәгәси яхындадырмы?» 3) Кәндли балтая диггәтлә бахдыгдан сонра деди: «Хейир мәним балтам, бу дейилдир!» (Л. Толстой).

3) Васитәсиз нитг мүәллифин сөзләриндән әввәл кәлирсә, нәгли чүмләләрдә ондан сонра веркүл вә тире, суал вә нида чүмләләриндә исә онлара мүвафиг ишарәләр вә тире гоюлур. Мүәллифин сөзләри кичик һәрфлә башланыр. Мәсәлән: 1) «Мән о күнләрин чанлы шаһидийәм»,—дейә, гоча чаваб верди. 2) «Мүгәссирә суалы олан вармы?»—дейә, мәһкәмә сәдри халг ичласчыларына мүрачиәт этди. 3) «Әһмәд, тез ол бу мәктубу почта чатдыр!»—дейә, колхоз сәдри шофери тәләсдирди.

4) Диалоглар васитәсилә верилән васитәсиз нитгдә дырнаглар атылыр, һәр шәхсин нитги ени сәтирдән язылыр вә габағында тире гоюлур. Мәсәлән:

— Бачы, бу, Аға Не'мәтулланын буруғудур?

— Йох, Аға Не'мәтулланын буруғу одур эй, ашағыдадыр.

— Бизә бураны нишан вердиләр.

— Дүздүр, бурада ишләйирди. Амма ишини вахтындан чох габаг гуртарыб тәһвил верди. Инди нечә вахтдыр ки, о буругда ишләйир (С. Рәһман).

4. **Васитәсиз нитг арасында мүәллифин сөзләри.**

Мүәллифин сөзләри, сөзләрин вә я ҹүмләләрин арасында ишләдилә биләр. Мәсәлән: «Мәним ағыллы гызым,—дейә гоча ата өз габарлы әлләрини Фирәнкизин ипәк сачлары үзәриндә кәздирәрәк,—сәнин көзәл бир мүһәндис олачағына вә бөйүк вәтәнимизә ләягәтлә хидмәт едәчәйинә шүбһә етмирәм».

5. **Васитәсиз нитг арасында мүәллифин сөзләрини ишләдиркән истифадә едилән дурғу ишарәләри.**

Әкәр мүәллифин сөзләри васитәсиз нитгин сөз вә ҹүмләләри арасында кәләрсә, о заман ашағыдакы гайдая риайәт етмәк лазымдыр.

1) Васитәсиз нитг мүәллифин сөзләрилә гырыларса, йә'ни васитәсиз нитгин бир һиссәси ҹүмләнин башында, о бири һиссәси ҹүмләнин сонунда кәләрсә, мүәллифин сөзләринин һәр ики тәрәфиндә веркүл вә тире гоюлур. Васитәсиз нитгин ҹүмләси мүәллифин сөзләриндән сонра бөйүк һәрфлә язылыр. Мәсәлән: «Ай йолдашлар,—дейә Рүстәм учадан сәсләнди,—бир гулаг асын, кәрәк нә дейирләр». Әкәр мүәллифин сөзләрини ишләтмәсәк, һәмин ҹүмлә ашағыдакы шәклә дүшәр: «Ай йолдашлар, бир гулаг асын, кәрәк нә дейирләр».

2) Әкәр васитәсиз нитгин мүәллиф сөзләрилә гырылан ериндә нөгтә гоймаг лазымдырса, о заман мүәллифин сөзләриндән габаг веркүл вә тире, мүәллифин сөзләриндән сонра исә нөгтә вә тире гоюлур, васитәсиз нитгин икинҹи һиссәси бөйүк һәрфлә башланыр. Мәсәлән: «Сән тар чала билмәдийинә һаглы олараг тәәссүф едирсән,—дейә Сәлим үзүнү Һәмидә чевирди.—Мусигини билмәк бөйүк не'мәтдир; мән габаглар даһа яхшы чалардым, индисә унутмушам». Әкәр мүәллифин сөзләрини ишләтмәсәк, һәмин ҹүмлә ашағыдакы шәклә дүшәр: «Сән тар чала билмәдийинә һаглы олараг тәәссүф едирсән. Мусигини билмәк бөйүк не'мәтдир; мән габаглар даһа яхшы чалардым, индисә унутмушам». Яхуд: «Орада инсанлар савадсыз олдугларына тәәссүфләнирләр,—дейә о, Андрейә мүраҹиәт етди.—Мән исә бах һәлә кәнҹәм, охумаг да билирдим, индисә унутмушам» (М. Горки). Әкәр мүәллифин сөзләрини атсаг һәмин ҹүмлә ашағыдакы шәклә дүшәр: «Орада инсанлар савадсыз олдугларына тәәссүфләнирләр. Мән исә бах һәлә кәнҹәм, охумаг да билирдим, индисә унутмушам».

3) Әкәр васитәсиз нитгин мүәллиф сөзләрилә гырылан ериндә суал вә я нида ишарәләри гоймаг лазымдырса, о заман

мүәллифин сөзләриндән габаг һәмин ишарәләр вә тире, мүәллифин сөзләриндән сонра исә нөгтә вә тире гоюлур вә васитәсиз нитгин икинҹи һиссәси бөйүк һәрфлә башланыр. Мәсәлән: «Сән һансы хош күнләри көрмүсән?—дейә о сорушду.—Кечирдийин өмрү сән нәләрлә хатырлая биләрсән?» (М. Горки). Әкәр мүәллифин сөзләрини атсаг, һәмин ҹүмлә ашағыдакы шәклә дүшәр: «Сән һансы хош күнләри көрмүсән? Кечирдийин өмрү сән нәләрлә хатырлая биләрсән?» Яхуд: «Сиз чох чығырмайын!—дейә о әлини узадараг данышмаға башлады.—Сиз һәлә кәнҹсиниз, дәрд-гәмин нә олдуғуну билмирсиниз...» (М. Горки). Әкәр мүәллифин сөзләрини атсаг, һәмин ҹүмлә ашағыдакы шәклә дүшәр: «Сиз чох чығырмайын! Сиз һәлә кәнҹсиниз, дәрд-гәмин нә олдуғуну билмирсиниз...»

Васитәсиз нитги кечиркән шакирдләр, үмумиййәтлә чәтинлик чәкмирләр. Онлар һәмин материалы тез мәнимсәйир вә мәтнләрин ичәрисиндә васитәсиз нитгә даир мисаллар тапыр вә бә'зән дә өзләриндән уйғун мисаллар кәтирмәйи бачарырлар. Лакин васитәсиз нитгдә ишләдилән дурғу ишарәләринә кәлдикдә мәсәлә мүрәккәбләшир. Бурада һәм дурғу ишарәләринин мүхтәлиф вариантларда ишләдилмәси, һәм дә шакирдләрин бу саһәдә лазыми гәдәр вәрдишә малик олмамалары иши чәтинләшдирир.

Профессор М. Ширәлиев вә досент М. Һүсейновун «Азәрбайҹан дилинин грамматикасы» (II һиссә) дәрслийиндә «Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри» башлығы илә хүсуси параграф вардыр. Бурада шакирдләрә вәрдиш газандырмаг үчүн кениш мә'лумат вә үзәриндә чалышмаг үчүн мүәййән материал верилмишдир.

Мүәллим васитәсиз нитги даһа дәриндән мәнимсәтмәк вә орадакы дурғу ишарәләринин ишләнмә ери илә шакирдләри әтрафлы таныш етмәк мәгсәдилә, һәмин дәрсликдәки материалдан әлавә, синифдә вә синифдән харич охунмуш әдәби-бәдии мәтнләрдән дә истифадә етмәлидир.

6. **Васитәсиз нитги васитәли нитгә чевирмәк йоллары.**

Мүәллим васитәсиз нитгин васитәли нитглә әвәз едилмәси һаллары илә дә шакирдләри таныш етмәлидир. Бунлар исә тәхминән ашағыдакылардыр:

1) Нәгли ҹүмләдә ифадә олунан васитәсиз нитги, ки бағлайыҹысы илә баш ҹүмләйә бағланан тамамлыг будаг ҹүмлә илә әвәз етмәк.

Тахтадан ашағыдакы чәдвәл асылыр:

Васитәсиз нитг	Васитәли нитг
1. Пионер дәстә рәһбәри деди: «Истираһәт күнү сизи сәркийә апарачағам».	1. Пионер дәстә рәһбәри деди ки, о истираһәт күнү бизи сәркийә апарачаг.
2. Тофиг деди: «Мән Огтая инанырам вә онун бүтүн һәрәкәтләринә замин олмаға һазырам».	2. Тофиг деди ки, о Огтая инанныр вә онун бүтүн һәрәкәтләринә замин олмаға һазырдыр.

Бурада шакирдләрин диггәти васитәсиз нитгин васитәли нитгә чеврилмәсиндә дурғу ишарәләринин дәйишмәсинә чәлб олунмалыдыр.

2) Әмр формасы илә ифадә олунан фе'ли хәбәрли васитәсиз нитги, васитәли нитглә әвәз этмәк.

Тахтадан ашағыдакы чәдвәл асылыр:

Васитәсиз нитг	Васитәли нитг
«Сағ тәрәфдән кет, Айдын!» —дейә атасы учадан сәсләнди.	1. Атасы учадан сәсләнди ки, Айдын сағ тәрәфдән кетсин. 2. Атасы Айдыны сәсләди ки, о сағ тәрәфдән кетсин.
Мүәллим Сарая тапшырды: «Дәрсләринә яхшы һазырлаш!»	1. Мүәллим Сарая тапшырды ки, о дәрсләринә яхшы һазырлашсын. 2. Мүәллим Сарая дәрсләринә яхшы һазырлашмағы тапшырды.

3) Суал чүмләси илә ифадә олунан васитәсиз нитгин васитәли нитгә чеврилмәси.

Ашағыдакы чәдвәл тахтадан асылыр:

Васитәсиз нитг	Васитәли нитг
О, Әзиздән соруշду: «Сиз һансы идман ярышларында иштирак этмишсиниз?»	О, Әзиздән һансы идман ярышларында иштирак этдийини соруշду.
Анасы соруշду: «Наилә, сән һара кетмишдин?»	Анасы Наиләдән һара кетдийини соруշду.

4) Тәркибиндә шәхс әвәзлийи, шәхс сонлуғу олан васитәсиз нитги, васитәли нитглә әвәз этмәк.

Ашағыдакы чәдвәл тахтадан асылыр:

Васитәсиз нитг	Васитәли нитг
Забит Павелә деди: «Мән сәнин эвиндә ахтарыш апармалыям».	Забит Павелә деди ки, онун эвиндә ахтарыш апармалыдыр.
Сиз дейирдиниз: «Мән һәгигәти өйрәнмәк истәйирәм».	Сиз дейирдиниз ки, һәгигәти өйрәнмәк истәйирсиниз.

Кечилмиш материаллары тәкрар этмәк вә үмумиләшдирмәк мәгсәдилә шакирдләрә ашағыдакы йохлайычы суаллар верилмәлидир:

1. Васитәсиз нитг нәйә дейилир? Языда ону һансы һәрфлә башламаг лазымдыр?
2. Мүәллифин сөзләриндән сонра кәлән васитәсиз нитгдә һансы дурғу ишарәләри гоюлмалыдыр?
3. Мүәллифин сөзләриндән габаг кәлән васитәсиз нитгдә һансы дурғу ишарәләри гоюлмалыдыр?
4. Васитәсиз нитг арасында мүәллиф сөзләринин ишләдилмәсини вә орада истифадә олунан дурғу ишарәләрини мисалларла кестәрин.
5. Васитәли нитг нәйә дейилир? (Мисал кестәрин).
6. Васитәли нитгдә ишләдилән дурғу ишарәләрини изаһ эдин.
7. Васитәсиз нитги, васитәли нитгә чевирин вә орада дурғу ишарәләринин ишләдилмәсини айдынлашдырын.

«Васитәсиз вә васитәли нитг» мөвзууну йохлама язы ишиндә тамамламаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә дә тәркибиндә васитәсиз вә васитәли нитгин мүхтәлиф нөвләри олан мәтн үзрә ифадә язы апармаг мәсләһәт көрүлүр.

Бурада язынын башга нөвләриндән дә истифадә этмәк олар; мәсәлән: шакирдләрә «Стадионда», «Дәниз кәзинтисиндә» вә с. бу кими мөвзуларда диалоглу кичик әлагәли мәтнләр язмагы да тапшырмаг мүмкүндүр.

Бунлардан башга һәм «Васитәсиз вә васитәли нитг» мөвзууна даир материаллары, һәм дә орфографија вә дурғу ишарәләринин чәтин бөлмәләрини шакирдләрин нечә мәнимсәдикләрини мүәййән этмәк мәгсәдилә дә йохлама имла апармаг мәсләһәтдир. Ашағыда имла үчүн мәтн нүмунәси веририк.

Севимли язычы вә мүәллим

(135 сөз)

Дөрдүнчү рус-мүсәлман мәктәбиндә Сүлейман Сани Ахундов бизә дөрд ил дәрс верди. Мәктәби битирмәк заманы кәлиб чатды. Мәктәбдән айрылдығымыз күн о бизимлә чох сәмими данышды. О, сөзләрини дейиб гуртарандан сонра биз бирдәнбирә ағладыг. Онун да көзләри долду. Шакирдләр бир сәслә: «Мүәллим, биз сәндән айрылмаячағыг!»—дедиләр.

О бизә тәсәлли верәрәк:

— Гәмкин олмайын, өвладларым. Мән дахил олачағыныз башга мәктәбдә дә сизә мүәллим олачағам, деди.

Доғрудур, о, башга мәктәбләрдә бизә мүәллим олмады, лакин әсл мә'нада онун көзләри һәмишә бизим үстүмүздә иди.

Шәхсән мән ону мәктәби гуртарандан сонра да тез-тез көрүрдүм, чүнки онун яшадығы эв, дәрс вердийи мәктәб бизим эвә яхын иди.

Севимли язычы вә мүәллим Сүлейман Сани илә «Гызыл гәләмләр» иттифагында, пролетар язычылары чәмиййәтиндә, совет язычылары иттифагында тез-тез көрүшәр, онун сәмими сөһбәтләриндән зөвг алардым.

Мән өз илк мүәллимим Сүлейман Сани Ахундову унудан дейиләм. (С. Рүстәмдән).

Ә. ГАРАБАҒЛЫ
педагожи элмләри намизәди, досент.

V—VII СИНИФЛӘРДӘ МӘТНИН ТӘҺЛИЛИ

Әдәби гираәт тәдрисинин башлыча вәзифәси шакирдләрдә бәдии зөвг тәрбийәси, онларда коммунист әхлаги сифәтләринин ярадылмасына көмәк этмәк, нитг вә тәфәккүрләрини инкишаф этдирмәк, бәдии әсәр васитәсилә һаяты өйрәнмәйә көмәк этмәк вә нәһайәт онлары әдәбийят тарихи курсуну дәрк этмәйә һазырламагдыр.

Бу вәзифәләрин һамысы бир-бирилә сых сурәтдә әлагәдардыр вә онларын еринә етирилмәси, һәр шейдән габаг, тәдрисин хейирли йолларла апарылмасындан, бәдии әсәрин дүзкүн тәһлил эдилмәсиндән асылыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә әдәби гираәт дәрсләриндә һәр бир мөвзу үзәриндәки иш ашағыдакы әсас мәрһәләләрдән ибарәт олур.

1. Әдибин дөврү вә һаяты һаггында мә'лумат.

2. Мәтнин охунмасы (мүәллимин нүмунәви охусу, луғәтләрин изаһы, бәдии гираәт вәрдиши верилмәси).

3. Мәзмунун шакирдләр тәрәфиндән дәрк олунмасы үчүн көрүлән ишләр (әсәрин планыны тутмаг, мәзмуну суал-чавабла алмаг, шакирдләрин мәзмуну өз сөзләри илә гыса нағыл этмәләри вә с.).

4. Әсәрин тәһлили. Башга сөзлә, әсәрдәки әсас идея, фикир вә бу идеянын һансы бәдии васитәләрлә верилмәси.

Тәһлилдән габаг апарылан иш нөвләриндән һәр биринин бир әсас мәгсәдә: бәдии гираәтин инкишафына, план тәртиб этмәк бачарығына, шифаһи вә язылы нитг мәдәниййәтинин артмасына хидмәт этдийинә бахмаяраг, үмумиййәтлә һамысы бирликдә әсәрин дәрк эдилмәсини, идеянын охучуя чатмасыны асанлашдырыр. Йә'ни тәһлил үчүн зәмин, шәраит ярадыр.

Мәтн үзәриндәки ишин әсас мәрһәләси мәтнин тәһлил эдилмәсинә сәрф эдилән хүсуси дәрсләрдир. Әдәбийят дәрсинин мәркәзини дә әсәрин тәһлили тәшкил эдир.

Биз бу мәгаләдә анчаг эпик әсәрләрин тәһлили йолларындан, хүсусән инсан сурәтләринин сәчиййәләндирилмәсиндән бәһс эдәчәйик.

Тәһлил дәрсләриндә әсасән ашағыдакы мәсәләләр айдынлашдырылмалыдыр:

1) әсәрин үмумиййәтлә тәһлили, хүсусән онун идея мәзмуну илә бәдии формасынын вәһдәти мәсәләси;

2) әсәрдәки (эпик) гәһрәманларын өйрәнилмәси вә онларын сәчиййәләндирилмәси;

3) әсәрдәки пейзаж, портрет вә әшя тәсвиринин тәһлили;

4) әсәрин композисиясы үзәриндә иш;

5) әсәрин бәдии дилинин тәһлили;

6) әсас поэтик жанрларын хүсусиййәтләринин өйрәнилмәси.

Тәһлил дәрсләриндә дәрсин тәшкил формасы да габагчадан дәгигләшдирилмәлидир. Бу форма мүхтәлиф ола биләр. Бә'зән әсәрин тәһлилини мүәллим тамамилә өз үзәринә көтүрүр (хүсусән V синифдә илин әввәлләриндә belә олур). Бә'зән тәһлил вахты шакирдләр әсәр үзәриндә мүстәгил ишләдилир. Белә һалларда чох хейирли олан бу ишин тәшкили йоллары габагчадан яхшы дүшүнүлмәлидир. Шакирдләрин әсәр үзәриндә ишләмәләри үчүн габагчадан мөвзу, мә'рузә вә я суаллармы верилир? Бу суал вә я тапшырыглары нечә вә һансы ардычыллыгла вермәк лазымдыр? Синифдә тәһлил әтрафында мүсаһибә нечә апарылмалыдыр? Бунлар һамысы тәһлил үзәриндә апарылан ишин хейирли олмасы үчүн нәзәрә алынмасы вә үзәриндә чидди дүшүнүлмәси лазым кәлән чәһәтләрдир.

1. Тәһлилин үмуми тәрзләри вә тәркиб һиссәләри

Юхарыда гейд эдилән чәһәтләрин һәр бирини айрылыгда тәһлилә башламаздан әввәл, тәһлилин үмуми тәрзләри, үмуми мәсәләләриндән данышмаг лазымдыр. Әсәри тәһлил эдәркән гәһрәманы сәчиййәләндирмәк, әсәрин бәдии хүсусиййәтләрини ачмаг, пейзаж вә әшя тәсвирини, әсәрин гурулушуну вә мәфкурәви истигамәтини айры-айрылыгда тәһлил этмәк аздыр. Бунларын арасында әлагә яратмаг, бунларын һамысыны әсәрин үмуми тәһлилинин хидмәтинә вермәк лазымдыр. Буна көрә тәһлилин бүтүн элементләри, нәтичә э'тибарилә, ваһид бир хәтт үзәриндә бирләшдирилмәли вә әсәрин әсас идеясынын габарыг верилмәсинә көмәк этмәлидир.

Тәһлил вахты, мүмкүн гәдәр, шакирдләри әсәр үзәриндә мүстәгил ишләмәйә, онун мәфкурәви истигамәтини, бәдии хүсусиййәтләрини дүзкүн дәрк этмәйә доғру истигамәтләндирмәлидир. Шакирдләр үмуми әзбәрләнмиш сөзләр ишләтмәмәли вә я дейилән фикирләри механики гәбул этмәмәли, өз фикир вә иддиаларыны әсәрдән кәтирилән дәлил вә сүбутларла тәсдиг этмәйи бачармалыдырлар.

Тәһлилә юхарыдакы маддәләрин һансындан башламаг лазымдыр? Бурада стандарт йол илә кетмәк, даими бир ганун вермәк олмаз. Һәр бир әсәрә хүсуси яношмаг вә бу әсәрин тәһлилиндә әсас идея һансы чәһәтдә даһа бариз тәзаһүр эдирсә вә һарадан башламаг даһа мәсләһәтдирсә, орадан да башламалыдыр. Бә'зән пейзаждан тәһлилә кәлмәк олар. Бә'зән әсәрин композисиясы тәһлил үчүн ачар вәзифәсини көрә биләр. Бә'зән бәдии ифадә васитәләриндән башламаг даһа чох мәгсәдә уйғундур. Лакин бир чәһәти унутмамаг лазымдыр ки, эпик әсәрләрдә һәмишә әсас фикир вә идея инсан образларынын сөзү вә иши илә әлагәдар олур. Буна көрә V—VII синифләрин програмында олан мүһүм эпик әсәрләрин тәһлилинә мәһз инсан образларындан—гәһрәманлардан башламаг мәсләһәтдир.

2. Гәһрәманларын (сурәтләри) тәһлилин әсаслары

Әдәби әсәрин идея мәзмуну образларда ифадә олунур. Образ үч нөвдүр: инсан, пейзаж, әшя.

Әдәби әсәрдә инсан сурәти әсасдыр. Әсәрдә инсанын дүнякөрүшү, һәята бахышы экс олунур. «Платон да, Әрестотел дә сәнәтин, хүсусән поэзиянын һәгиги мәзмуну тәбиәтдә дейил, инсан һәятында көрүрләр. Тәбиәти тәглид вә тәсвир этмәк һәгиги шаир үчүн ябанчыдыр. Һәгиги ше'рин әсас предмети инсандыр»[1].

«Инсан ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмуу» (К. Маркс) олдуғундан бәдии әсәрин мәркәзиндә инсанын ичтимаи фәалиййәти, һәйәчанлары, тәбиәтә, инсанлара мүнасибәти, онун шәхси, аиләви вә мәишәт хүсусиййәтләри дурур. О, мүһитә тә'сир эдир вә өзү дә әтрафда олан шейләрин тә'сири алтында галыр. Буна көрә әдәби әсәрин идея мәзмунуну дәрк

[1] Н. Чернышевски, Поэзия һаггында, Сечилмиш әсәрләри (рус дилиндә), 1934, сәһ. 148.

этмәк үчүн, орада тәсвир олунан инсанларын сәчиййәсини көздән кечирмәк вә дүзкүн тә'йин этмәк лазымдыр.

Мүәллиф охучуну бу вә я башга дөврүн адамлары вә һәяты илә таныш этмәк үчүн өз фикир вә сөзләрини гәһрәманын дили илә верир. Анчаг язычы инсан сәчиййәсини верәркән, онун фото шәклини чәкмир, сурәтин сәчиййәсиндә бу вә я башга ичтимаи групун әсас чәһәтләрини әкс этдирир. О, һәр һансы бир дөврүн адамыны тәсвир эдәркән онун ичтимаи сәчиййәви чәһәтләрини ачмаға чалышыр.

Әдәби гәһрәманы[1] өйрәнмәнин идраки-тәрбийәви әһәмиййәти бөйүкдүр.

Әдәби әсәрләрдәки гәһрәманлары үч әсас група айырмаг олар:

1. Там мүсбәт вә я әсасән мүсбәт гәһрәманлар.

Бир сыра әсәрләрин гәһрәманлары өз дүнякөрүшләри, сөзләри вә ишләри илә билаваситә совет кәнчләринин коммунист əхлаги руһунда тәрбийә олунмасына хидмәт эдирләр. Мәсәлән: Сүлейман Санинин Гарача тызы, Һагвердиевин Мирзә Сәфәри, М. Горкинин «Ушаглыг» әсәриндәки Алйошасы, «Ана» әсәриндәки П. Власову, Н. Островскинин Корчакини, Мир Чәлалын Мәрданы, Фурмановун Чапаеви, С. Вурғунун Вагиф, Фәрһад, Ханлар вә Элдары, Һүсейн Меһдинин Байрам вә Таһири, Б. Полевоюн Мересйеви вә башгалары бу чүр сурәтләрдәндир.

Бир сыра гәһрәманлар өзләри мүбариз олмасалар да онлары белә ачиз, бәдбәхт, горхаг, ялтаг эдән, мүбариз олмагдан чәкиндирән дөврү ачмаг, баша дүшмәк үчүн онлар чох сәчиййәвидирләр. Мәсәлән: «Мәктуб етишмәди»дәки Гурбан, «Почта гутусу»ндакы Новрузәли, «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндакы Мәммәдһәсән әми, Зейнәб, «Уста Зейнал»дакы Уста Зейнал, Чеховун «Мә'мурун өлүмү»ндәки Червяков, Сабирин «Балача сәһнә»синдәки кәндлиләр бу чүр образлардыр. Биз онларын савадсыз, шүурсуз, мөвһуматчы, бәдбәхт, бә'зән тәмбәл вә надан олдугларына ачымагла, ачы-ачы күлмәклә бәрабәр, онлары белә дилсиз-ағызсыз эдән, бәдбәхт бир һала салан, шүурдан мәһрум эдән дөвр вә чәмиййәтә дә нифрәт вә лә'нәт яғдырырыг.

Демәк, бу образларда бә'зән заһирән элә бариз мүсбәт бир чәһәт көрүнмәсә дә, онлара бизим язығымыз кәлир. Биз

[1] Бәдии әсәрдә гәһрәман истилаһы адн лүғәти мә'надан бир гәдәр фәрглидир. Бу һагда ашағыда данышылачагдыр.

онларын саф, тәмиз, намуслу адам олдугларыны көрүр, онлары әсасән мүсбәт инсан кими гиймәтләндиририк.

2. Классик Азәрбайчан вә рус әдәбийятында бир сыра зиддиййәтли гәһрәманлар вардыр. Азәрбайчан әдәбийятында Шаһбаз бәй, Фәхрәддин, Әшрәф бәй, Фәрһад, Искәндәр, Баһадыр кими сурәтләр белә гәһрәманлардыр. Онларда бир тәрәфдән бу күн үчүн дә хейирли, мүбариз сифәтләр олмагла бәрабәр, зәиф чәһәтләр дә вардыр. Рус әдәбийятындан да Пушкинин Владимир Дубровскиси, Гринйову, Гоголун Тарас Булбасы тарихи зәрурәтдән доған зиддиййәтли гәһрәманлардыр. Баһадыр, Фәхрәддин, Фәрһад вә башгалары өз-өзлүйүндә намуслу, вичданлы, әмәк севән, элмә гиймәт гоян, әмәкчиләрә мәһәббәтлә янашан, көзүачыг, ағыллы, вичданлы адамлардыр. Лакин онлар өз синифләринин, ичтимаи гурулушун вә алдыглары тәрбийәнин мәһсулу олдугларындан, тарихән мәһдуддурлар. Фәхрәддин анчаг Рүстәм бәйләрин, Нәчәф бәйләрин зиддинә оларағ ағыллы, бачарыглы, тәдбирли вә тәсәррүфатыны мүтәрәгги үсулларла гурмаға чәһд эдән бир ағадыр, мүлкәдардыр. Белә әсәрләрин тәһлили шакирдләрдә бу адамларда олан сни, мүсбәт, хейирли чәһәтләри көрмәйә вә онлардакы тарихи мәһдудлуғу дәрк этмәйә көмәк эдир.

3. Сатирик вә тәнгиди планда верилән там мәнфи гәһрәманлардыр. Һачы Гара, Худаяр бәй, Һачы Гәнбәр, Нәчәф бәй бу чүр гәһрәманлардыр.

3. Гәһрәманларын сәчиййәләндирилмәси

Әдәби образ вә гәһрәманлар өз дүнякөрүшләри вә синфи мәнсубиййәтләри э'тибарилә мүхтәлиф олсалар да, онларын һамысы үчүн үмуми сәчиййәләндиричи әсаслар тә'йин этмәк мүмкүндүр. Мүәллим гәһрәманларын сәчиййәләндирилмәсинә һәм психолог, һәм дә әдәбийятчы кими янашмалыдыр. Бурада ағыл, һисс, ирадә, характер арасындакы мүнасибәт мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. Мүәллим һәр бир образ вә гәһрәманын типик хүсусиййәтләринин тапылыб көстәрилмәсинә даһа артыг диггәт етирмәлидир.

V—VII синиф шакирдләри әдәби гәһрәманы сәчиййәләндирмәйә башларкән типик хүсусиййәтләр һагтында ашағыдакы үмуми тәсәввүрә малик олмалыдырлар:

1. Әдәби әсәрдә һәр һансы бир образын сәчиййәсини о әсәрдә олан башга образлардан, о дөвр вә мүһитдән тәчрид олунмуш һалда көтүрмәк олмаз. Әсәрин һансы тарихи дөвр-

дән бәһс етдийи, гәһрәманын о дөврдә һансы зүмрә вә я тәбәгәни тәмсил етдийи вә ичтимаи һәятда ойнадыгы рол шакирдләр үчүн айдын олмалыдыр. Анчаг белә бир шәраитдә образын типик-характерик-хүсусиййәтләри мүәййән едилә биләр.

2. Гәһрәманын сәчиййәсини тә'йин едән чәһәтләр: онун ичтимаи вә шәхси һәяты, мәишәти, адәт, вәрдиш вә дүнякөрүшү, һәята бахышы, башгалара мүнасибәти, үмумиййәтлә онун дахили аләмидир. Буна көрә һәмин гәһрәманын әсәрдә кимләрлә, һансы шәраитдә вә нечә әлагәдар олдуғу, кимә нечә мүнасибәт бәслядийи, һансы һадисәни нечә гиймәтләндирдийи нәзәрә алынмалыдыр.

3. Гәһрәманын дүзкүн сәчиййәләндирилмәси үчүн онун заһири портрети, нитгинин хүсусиййәтләри, еләчә дә ону әһатә едән чанлы тәбиәт (пейзаж) вә әшя тәсвири көмәкчи материал верә биләр. Гәһрәманын портрети, харичи көрүнүшү онун дахили аләмини өйрәнмәйә чох көмәк едир.

Һәр бир әдиб өз мүлаһизәсинә көрә вә әсәрин шәкли хүсусиййәтләрилә әлагәдар олараг портретдән мүхтәлиф шәкилдә истифадә едир. Бу чәһәтдән портретлә сәчиййә арасындакы әлагә әсасән дөрд шәкилдә тәзаһүр едир. Буну гысача изаһ едәк:

1. Бәдии әдәбиййатда чох заман гәһрәманын заһири көрүнүшү — портрети илә дахили аләми көзәллик чәһәтдән бир-бирини тамамлайыр. (Низаминин Ширини, Фүзулинин Лейлиси, Сәмәд Вурғунун Һумайы кими).

2. Гәһрәман заһирән — портретчә о гәдәр көзәл олмур, лакин онун заһири нөгсанлары дахили көзәллийинә, мә'нәви үстүнлүйүнә хәләл кәтирмир. Әксинә, охучунун көзүндә заһири көзәллик е'тибарилә башгаларындан фәргләнмәйән гәһрәман өз дахили, мә'нәви көзәллийи илә онун көзүндә даһа да бөйүйүр. (Әбүлһәсәнин «Йохушлар» әсәриндәки Гумру вә С. С. Ахундовун Гарача гызы кими).

3. Заһирән көзәл, дахилән, мә'нән бош, чүрүк вә мәзмунсуз олан адамлар. Бу адамлара гаршы охучунун нифрәти даһа да артыр. (М. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм» әсәриндәки Гәтибә вә Сәба ханымлар кими).

4. Һәм дахилән, һәм дә харичән чиркин олан адамлар. Онларын һәр ики чиркинлийи бир-бирини тамамлайыр вә охучунун көзү гаршысында һәр чәһәтдән мәнфи образ чанланыр. («Вагиф»дәки Гачар, «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндакы Худаяр бәй кими).

Һәр һалда һансы шәкилдә олурса-олсун портрет об-

разы даһа чанлы, даһа реал тәсәввүр етмәкдә охучуя көмәк едир. Портрет гәһрәмана чан верир, ону һәяти, инандырычы едир.

Айры-айры гәһрәман вә образларын данышыг тәрзләри дә онлары сәчиййәләндирмәк ишинә чох көмәк едир. Мирзә Сәмәндәрин данышығы онун мүһафизәкарлығыны, Әмирасланбәйин данышығы онун ән мәдәниййәтсиз, чаһил вә надан бир адам олдуғуну, «Вагиф»дәки Вәзир вә Шейхин данышығы онларын ялтаглығыны, Гурбанәли бәйин данышығы («Гурбанәли бәй»дә) онун дахили бошлуғуну, кобудлуғуну, Баһадыр бәйин («1905-чи илдә») данышығы онун мүртәче буржуа зиялысы олдуғуну, Эйвазын данышығы мүбариз коммунист фәһлә образыны, Уста Зейналын данышығы онун тәмиз вичданлы бир адам олдуғуна бахмаяраг, тамамилә дини тәәссүб, чәһаләт вә гәфләтдә галдығыны баша дүшмәйә көмәк едир. Бир сөзлә гәһрәманларын данышығы онлара башга әламәтләринә көрә верилән сәчиййәни даһа да тамамлайыр, долғунлашдырыр.

Пейзаж да белядир. Гәһрәманларын фәалиййәти, ичтимаи вә тәбии мүһитдә чәрәян едир. Буна көрә язычы гәһрәманы сәчиййәләндирәркән, ону әһатә едән чанлы тәбиәтдән истифадә едир. Мүбариз гәһрәман тәбиәтин гар, союг, туфан вә фыртыналарына бахмаяраг, онунла мүбаризәдән чәкинмир вә нәһайәт өз дахили ирадәси вә мөһкәм характери илә һәр чүр чәтинлийә галиб кәлир. Бир башгасы исә ачиз, горхаг, ирадәсиз олдуғундан, кичик бир манеәдән белә бәдбинлийә уғрайыр, мүбаризәдән әл чәкир, хәялә, романтикая гапылыр.

Бундан башга язычы пейзаждан ики чүр истифадә едир: тәбиәтин тәсвири (пейзаж) гәһрәманын әһвал-руһиййәсилә уйғунлуг вә я тамамилә зиддиййәт тәшкил едир. Мәсәлән: шад, фәрәһли бир әһвал-руһиййәйә малик олан гәһрәманы әтрафдакы тәбиәтин көзәллийи, гушларын чәһ-чәһи вәчдә кәтирир. Охучу тәбиәтлә гәһрәманын дахили аләми арасында бир ейниййәт, уйғунлуг көрүр вә о өзү дә бу йүнкүллүк вә севинчи һисс едир. Әксинә, кәдәрләнмиш, руһдан дүшмүш, гәмкин, кәдәрли гәһрәманы даһа яхшы баша дүшмәк үчүн язычы ону әһатә едән мүһити дә гәмли, яслы, чәнли, думанлы, фыртыналы көстәрир. Куя тәбиәт дә гәһрәманын дахили аләми илә һәмаһәнк олур.

«Дағылан тифаг» әсәринин сонунда әсәрин гәһрәманы олан вә вар-йоху әлиндән чыхмыш, арвадыны, оғлуну итирмиш, чөрәйә мөһтач галмыш Нәчәф бәйин вәзиййәтилә тәбиәт-

дәки илдырым чахмасы, көй курултусу, шиддәтли күләк әс-
мәси вә байгуш уламасы арасындакы уйғунлуг буна яхшы ми-
сал ола биләр.
Ҹанлы тәбиәтлә (пейзаж) гәһрәманын әһвал-руһиййәси
арасындакы мүнасибәтин икинчи шәкли там бунун әксинәдир.
Баһардыр, күл-чичәк бир-бирини чағырыр. Гушларын зүмзүмә-
си, чайларын шырылтысы, чобан түтәйи, гоюн-гузу мәләшмәси,
бүлбүл сәдасы, чичәкләрин әтри, ағачларын хош уғултусу...
бунлар һамысы тәбиәтә хүсуси бир көзәллик верир. Әтрафда
һәр шей күлүр, ойнайыр, инсаны һәята, шадлыға, севинчә,
атланыб-дүшмәйә, күлүб-ойнамаға, чалыб-чағырмаға, яратмаға
сәсләйир. Лакин бүтүн тәбиәтин белә күлдүйү бир заманда,
гәһрәман өз дахили әзаб вә изтирабларынын ағырлығы ал-
тында әзилир, о, мә'юс, гәмли вә кәдәрлидир. Гашы-габағы
ачылмыр. Әтрафдакы тәбиәтин көзәллийинә тамамилә бика-
нәдир, башга сөзлә, гәһрәманын әһвал-руһиййәси илә пейзаж
—тәбиәт там бир зиддиййәт, контраст тәшкил эдир.
Бөйүк М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү һаггында поэ-
ма» адлы әсәриндә баһардакы тәбиәтлә рус ше'ринин шаһы
олан Пушкинин өлүмүндән дәрин мүтәәссир олан шаирин гәл-
би арасындакы контраст буна ән яхшы мисалдыр.
Гәһрәманын типик хүсусиййәтләри ону дүзкүн сәчиййә-
ләндирмәйә көмәк эдир. Биз онун һансы синиф нүмайәндәси
олдуғуну, кимин дәйирманына су төкдүйүнү баша дүшүрүк.
Бу ҹәһәт эйни заманда әсәрин мәфкурәви истигамәтини дә
тә'йин эдир. Мәсәлән: «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда
биз Худаяр бәйин типик хүсусиййәтләрини тә'йин этдиййимиз,
ону дүзкүн сәчиййәләндирдиййимиз заман, язычынын она олан
мүнасибәтини вә бурадан да әсәрин мәфкурәви истигамәтини
баша дүшмәкдә чәтинлик чәкмирик.
Һәр бир образ вә гәһрәманын сәчиййәләндирилмәсиндә
онун типиклийини көстәрән ҹәһәтләрлә бәрабәр, анҹаг бу су-
рәтә хас олан хүсуси ҹәһәтләр дә нәзәрә алынмалыдыр. Мә'-
лумдур ки, язычы һәр бир образ вә я гәһрәмана, онун тәмсил
этдийи синфин, зүмрәнин әсас характерик ҹәһәтләрини вер-
мәклә бәрабәр, онун шәхси, фәрди тәбиәтинә, хүсусиййәтинә
хас олан деталлары да көстәрир. Буну эйни синфин нүмайән-
дәси олан Ағамянла. Саламовун шәхсиндә айдын көрмәк олар
(«1905-ҹи илдә» әсәри). Шакирдләр мәһз бу ҹәһәти дәрк эт-
мәли, гәһрәманын синфи тәбиәти, тәмсил этдийи дәстәйә хас
олан хүсусиййәтләри илә бәрабәр, онун шәхси, фәрди ҹәһәт-
ләрини дә көрә билмәлидирләр.
Фәрди сәчиййәләндирмә. Әсәрдәки образлары (гәһрәман-
лары) фәрди, мүгайисәли вә групларла характеризә этмәк

олар. Айры-айры гәһрәманларын фәрди сәчиййәләндирилмәси ән чох әдәби гираәт дәрсләриндә апарылыр. Мүәллим персонажы сәчиййәләндирмәйә, йә'ни әсәри тәһлил этмәйә һазырлашаркән әввәлҹә сәчиййәләндирмәнин әсас принсип вә планыны тә'йин этмәлидир.

Бу принсипләр һансылардыр? Бурада ики әсас принсип ола биләр:

1. Гәһрәманын бир-бирилә дахилән бағлы олан бир нечә әсас хүсусиййәтләрини топлайыб бунлар әсасында онун әхлагыны, давранышыны, дөврә вә мәнсуб олдуғу синфә мүнасибәтини көстәрән ҹәһәтләрини тә'йин этмәк. Мәсәлән: Севилин, Гараҹа гызын, Гурбанын, Керасимин вә саирәнин сәчиййәси бу әсас үзрә верилә биләр.

2. Гәһрәманын сәчиййәсини онун бир әсас хүсусиййәти тә'йин эдир. Бу хүсусиййәт ону башгаларындан тамамилә айырыр вә типик эдир. Мәсәлән: «Уста Зейнал»да Уста Зейнал вә «Гылафлы адам»да Беликов белә образдыр. Уста Зейналын әсас хүсусиййәти онун гаты диндар, «һәгиги мүсәлман» олмасыдыр. Мөвһумат вә хурафат ону кор, языг, бәдбәхт вә тәнбәл этмишдир. Уста Зейналын мүсәлман олмаянларын һамысына, о ҹүмләдән Мугдиси Акопа, онун арвадына, һәтта онларын эв мүхәлләфатына, габ-гачаға олан нифрәти вә мүсәлман育 динине, әлифбасына, адәт вә ән'әнәләринә олан кор мәһәббәти... бунлар һамысы онун «халис мүсәлман» олмасындан доғур.

Беликов да беләдир. Онун әсас хүсусиййәти мүһафизәкарлыгдыр. Көһнәлийи әсас тутмаг вә һәр ҹүр енликдән горхмаг, онун дүнякөрүшүнүн әсасыны тәшкил эдир. Бу хүсусиййәт онда мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр эдир. Онун заһири көрүнүшү, шәхси һәятындакы адәт вә мәишәти, өз мүәллимлик вәзифәсинә мүнасибәти, мүдириййәтә, шакирдләрә, йолдашларына әлагәси... бунлар һамысы онун әсас хүсусиййәтиндән — мүһафизәкарлығындан доғур. Одур ки, «Уста Зейнал» кими әсәри тәһлил эдәркән, Уста Зейналы сәчиййәләндирәркән, мүәллим шакирдләрин диггәтини бу әсас хүсусиййәтин онда бир хәстәлик шәкли алдығына, онун яшамасына мане олдуғуна вә нәһайәт мәһвинә сәбәб олдуғуна ҹәлб эдир. Даһа сонра язычынын нә үчүн, нә заман, нә шәраитдә белә бир образы гәләмә алдығы, бунунла нә демәк истәдийи вә дөвр үчүн белә адамларын нә үчүн сәчиййәви олдуғу айдынлашдырылыр.

Мәһз тәкҹә бир хүсусиййәтилә башгаларындан сечилән мүсбәт сурәтләр дә вардыр. Бу ҹәһәтдән ән мараглы образлар

дан бири дә Һагвердиевин Мирзә Сәфәр образыдыр. Мирзә Сәфәр һәр чәһәтдән һәм Уста Зейналын, һәм дә Беликовун там әксини тәшкил эдир. О, мәрд, ялтаглыгдан узаг, тәрәгги-пәрвәр, элмин, маарифин гәдрини билән, достлуға садиг вә һеч кәсә баш әймәйән, мәғрур, принсипиал, һәгигәтпәрәст бир адамдыр. Аға Һәсән ону өзүнә һөрмәт этмәйә мәчбур этмәк мәгсәдилә әл атдығы тәдбирләрин һеч бири Мирзә Сәфәрин мәтанәтини гыра билмир.

4. Мүәллим тәрәфиндән верилән һазыр план үзрә гәһрәманын сәчиййәләндирилмәси

Мүәллим сәчиййәләндирилмәнин принсип вә планыны мүәййән этдикдән сонра дәрсә башлайыр. V—VI синифләрдә ән яхшы йол мүәллим тәрәфиндән һазыр сәчиййәләндирмә планынын верилмәсидир. Мүәллим синфә план верир вә шакирдләрдән планын һансы маддәсинә әсәрин һансы ериндән чаваб тапмаг мүмкүн олдуғуну сорушур. Яхуд бунун әксинә олараг, ушагларын мүстәгил план тутмаларына көмәк этмәк мәгсәдилә мүәллим мүвафиг суаллар верир. Һазыр план тахтада язылыр. Сонра шакирдләр синифдә әсәри сакитчә охуюр вә мүәллимин рәһбәрлийи алтында әсәрин өзүндән планын мүвафиг маддәләринә чаваб тапырлар. Беләликлә мүәллим тәрәфиндән верилән план әсасында гәһрәманы сәчиййәләндирмәйә чалышырлар. Мүәллим гәһрәманын әсас хүсусиййәтләрини гысача көстәрир вә сонра бунлара әсәрдән мисал кәтирмәйи шакирдләрдән тәләб эдир. Башга сөзлә десәк, шакирдләрин билаваситә бәдии әсәр үзәриндә ишләмәләри үчүн шәраит ярадылыр.

V синифдә А. Шаигин «Мәктуб етишмәди» әсәринин гәһрәманы Гурбанын сәчиййәләндирилмәси үзәриндә шакирдләрин ишләрини көстәрәк.

Гурбанын сәчиййәси. Һекайәнин мәзмуну үзәриндә ишләркән әсәрин садә планы тутулур. Планда Гурбанын портрети, палтары, мәктуб яздырмаға кәлдийи заман һаванын нечә олмасы, Гурбанын аилә вә вәтән мәһәббәти, файтонларда кефлә кәзән мүфтәхор аға вә ханымлара мүнасибәти, вәтәнини дүшүнәркән кечирдийи дахили һәйәчанлар, фәһләләрин һәятларындан наразылыглары, гую башында баш верән әһвалат вә с. әһатә олунур. Бу план әтрафындакы мүсаһибә шакирдләри Гурбаны сәчиййәләндирмәйә һазырлайыр. Сонра мүәллимин рәһбәрлийи илә шакирдләр әсәрдән Гурбанын портретини вә сәчиййәсини көстәрән ерләри тапырлар вә буна мисаллар кәтирирләр.

1. **Гурбанын портрети** (заһири көрүнүшү) — «Гурбан Шейтанбазар учунда мәктуб язан һәмшәһәрлиси Молла Фәрзәлинин янында отурмуш, союгдан әлләри-үзү бозармыш, бир әли илә көһнә вә йыртыг палтарынын ачыг яхасыны тутараг, о бири әли илә дә аягларына буз кими япышан йыртыг чустунун гарыны тәмизләйә-тәмизләйә...».

2. **Палтары** — «Гурбан дөшү ачыг архалығынын вә көйнәйинин арасындан көрүнән, союгдан тикан кими дим-дик дуран түкләрини архалығынын яхалығы илә бәрк-бәрк өртәрәк вә сүмүкләринә гәдәр ишләйән союгдан бир юмаг кими бүрүшдүкдән сонра деди:...».

3. **Гурбанын шикайәтләри** — «Молла әми, яман адамын гуюсунда ишләйирәм. Гую инди 30 сажиндән ашағы энмиш, нә гәдәр ялварырам ки, «ай аға, һаггымызы бир гәдәр артыр, чүнки ашағыя кетмәк чох чәтиндир, мазутун, газын гохусундан нәфәс тыханыр», залым оғлу разы олмур... Молла, бурада пул газанмаг чох чәтиндир...».

4. **Аилә мәһәббәти**—«Молла, әввәлчә мәндән ушагларын анасына салам яз, — деди. — Яз ки, Анаханымын, Мәмишин көзләриндән мәним әвәзимдән өпсүн вә онлардан көз-гулаг олсун. Сонра яз ки, мән дә, шүкүр аллаһа, сағ вә саламатам. Гуламрза илә сизә он беш манат көндәрдим, байрамгабағы енә көндәрәчәйәм, ушаглар корлуг чәкмәсинләр; өзүм дә язын ахыр айларында кәләчәйәм...».

5. **Вәтән мәһәббәти**—«Аһ!.. Бир ай сонра о ерләр нә гәдәр көзәл олачаг! Дүзләр, дағлар, ямачлар зүмрүд халыларла дөшәнәчәк, чичәкләр ачачаг, ағачлар ярпагланачаг. Баһар элчиләри олан гарангуш, сығырчын вә лейләк сүрү-сүрү дөнүб юваларыны тикәчәк, сәһәр вә ахшам дадлы-дадлы нәғмәләрлә үрәкләри охшаячаг, һәр ердә әкин вә бостан ишләри башланачаг, балыгчылар чайлардан вә көлләрдән балыг овлаячаг. Аһ, мәни, бу көзәлликләрә, ушагларыма һәсрәт гоян йохсуллуг!».

Әсәрдән юхарыда кәтирилән парчалар Гурбаны сәчиййәләндирмәйә көмәк эдир. Мүәллимин рәһбәрлийи алтында шакирдләр Гурбан һаггында билдикләрини системлә, планла данышыр вә онун ким олдуғуну көстәрирләр. Сонра мүәллим бу әсәрин ким тәрәфиндән вә нә вахт язылдығы, нәдән бәһс этдийи һаггында суаллар гоюр, шакирдләр бу суаллара чаваб верирләр. Нәтичәдә шакирдләр мүәллимин вердийи план әсасында Гурбаны шифаһи олараг тәхминән беләә сәчиййәләндирирләр.

«Гочаман язычы Абдулла Шаиг «Мәктуб етишмәди» һекайәсини ингилабдан габаг язмышдыр. Һекайәнин гәһрәманы

о заман Ирандан (Чәнуби Азәрбайчандан) бир парча чөрәк далынча Бакыя кәлән минләрлә фәһләләрдән бири олан Гурбандыр. О, чох касыбдыр, әйниндә палтары да йохдур. «Сојугдан әлләри-үзү бозармыш, бир әли илә көһнә вә йыртыг палтарынын ачыг яхасыны тутараг, о бири әли илә дә аяглaрына буз кими япышан йыртыг чустунун гарыны тәмизләйә-йә-тәмизләйә: — Молла, мәнә бир мәктуб яз,—деди».

Гурбан һәятындан шикайәтчидир. О заман, бүтүн башга фәһләләр кими, Гурбан да бир гарын ач, бир гарын тох яшайырды. «Молла әми, яман адамын гуюсунда ишләйирәм... нә гәдәр ялварырыг ки, ай аға, һаггымызы бир гәдәр артыр, чүнки ашағыя кетмәк чох чәтиндир, мазутун, газын гохусундан нәфәс тыханыр, залым оғлу разы олмур... Молла, бурада пул газанмаг чох чәтиндир».

Гурбан аиләсини, ушагларыны чох севир, өзү ач да галса, аиләсинин корлуг чәкмәсинә разы дейил: «Молла, әввәлчә мәндән ушагларын анасына салам яз... яз ки, Анаханымын, Мәмишин көзләриндән мәним әвәзимдә өпсүн вә онлардан көз-гулаг олсун... Гуламрза илә сизә 15 манат көндәрдим, байрамгабағы енә көндәрәчәйәм, ушаглар корлуг чәкмәсинләр». Гурбан вәтәнини севир. Сумүйүнә, илийинә ишләйән гар она баһары хатырладыр, бир айдан сонра кәләчәк баһар онун көзү гаршысында чанланыр... «Аһ! Бир ай сонра о ерләр нә гәдәр көзәл олачаг... һәр ердә әкин вә бостан ишләри башлaначаг... Аһ мәни бу көзәлликләрә вә ушагларыма һәсрәт гоян йохсуллуг!».

Беләликлә, Гурбан бир парча чөрәк үчүн аиләсини сахламаг мәгсәдилә өлүмлә чарпышыр вә ахырда онун фәлакәти гуйу саһиби Аға Гулунун сонсуз севинчинә сәбәб олур. Чанындан чох севдийи аиләсинин йолунда һәлак олан Гурбанын бүтүн мәһәббәтләринин тәрчүманы олан мәктубу да етишмәмиш галыр.

Һекайәнин гәһрәманы олан вә әсәрдәки бүтүн әсас һадисәләр онун башында чәрәян едән Гурбанын бу сәчиййәси һекайәнин әсас идеясыны баша дүшмәйи асанлашдырачагдыр.

5. Сәчиййәләндирмәнин методик йоллары һаггында

Мәктәбдә гәһрәманлары нечә тәһлил етмәк лазымдыр ки, онун тәрбийәви әһәмиййәти илк плана чәкилсин?

Гәһрәманын тәһлили синфин сәвиййәсиндән, әсәрин һәчм вә характериндән асылы олараг мүхтәлиф тәрздә апарыла биләр. Лакин һәр дәфә тәтбиг олунан тәһлил үсуллары билаваситә өйрәнилән материалын тәбиәтинә, хүсусиййәтләринә уйғун олмалыдыр.

Һәгиги сәнәткар тәрәфиндән ярадылан һәр бир образ нә гәдәр үмумиләшдирилмиш олса да, охшар башга сурәтләрдән тамамилә сечилән фәрди хүсусиййәтләрә маликдир.

Гәһрәманын дүзкүн сәчиййәләндирилмәсинә онун портрети вә мүәллиф сәчиййәси чох көмәк едир. Мәсәлән, Туркеневин «Муму», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», Чаббарлынын «Фирузә» әсәрләриндә мүәллиф тәрәфиндән верилән портрет вә мүәллиф сәчиййәсинин бөйүк әһәмиййәти вардыр. А. Шаигин «Мәктуб етишмәди» әсәриндә Гурбанын портретинин вә мүәллиф тәрәфиндән верилән сәчиййәнин бөйүк ролуну юхарыда көрдүк.

Образларын тәһлили дәрсини нечә апармалыдыр?

Тәһлил дәрсләри үчүн ән мүнасиб метод мүсаһибә методудур. Мүсаһибәдә үч чәһәт әсасдыр: **кириш, материал үзәриндә мүшаһидә вә нәтичә.**

Киришдә мүәллим шакирдләрә образ үзәриндә мүстәгил ишләмәк үчүн истигамәт верир. Онлары сурәтин әсас мәфкурәви истигамәтини тә'йин етмәйә йөнәлдир. Бу сурәтләрин ушаглара илк оху вахты нечә тә'сир бағышладығыны мүәййән едир. Образ онлара хош кәлирми? Кәлмирми? Нийә вә нә үчүн? Мүәллим бу сурәти шакирдләрә мә'лум олан сурәтләрлә мугайисә етмәйи ушагларын ядына салыр. Мугайисәнин һәм охшарлыг, һәм дә контрастлар, зиддиййәтләр үзрә апарыла биләчәйини көстәрир.

Бир сөзлә, кириш сөһбәти шакирдләрә бу вә я башга образы сәчиййәләндирә билмәк үчүн бир әсас, даяг нөгтәси вермәлидир. Бу олмазса, шакирдләрин кәтирдикләри мисаллар, вердикләри һөкмләр гырыг-гырыг олараг галачаг вә истәнилән нәтичәни вермәйәчәкдир.

Шакирдләри билаваситә материал үзәриндә ишләтмәйә кәлдикдә исә, мәктәбдә ән кениш яйылмыш вә ән яхшы йоллардан бири суаллар үзрә апарылан гыса мүсаһибәдир. Башга сөзлә, шакирдләри мүәллим тәрәфиндән верилән вә я мүәллимин көмәйилә тутулан план үзрә образы өйрәнмәк, сәчиййәләндирмәк үзәриндә ишләтмәлидир. Сурәтин сәчиййәсини мүәййән етмәк үчүн верилән бу суаллар чох бөйүк олмамалыдыр. Бә'зән еддиллик мәктәбдә Севили вә я Гарача гызы

сәчиййәләндирмәк үчүн 10—15 маддәлик план тутулур. Белә планда әсас ҹәһәтләр икинҹи дәрәҹәли шейләрә гарышыр вә мәсәләнин мәғзи ортадан итиб кедир. Сурәти сәчиййәләндирмәк үчүн 4—5 элә суал гоймаг лазымдыр ки, бунларын көмәйилә сурәтин әсас хүсусиййәтләрини мейдана чыхармаг мүмкүн олсун. Бурада, хүсусән, сурәтин өз сөзләрилә она сәчиййә вермәк даһа хейирлидир. Мәсәлән, Новрузәлинин өз сөзләри ону даһа яхшы сәчиййәләндирир.

Тәһлилдә жанр хүсусиййәтләри

Бәдии әсәрләрин тәһлили вахты һәр бир жанрын хүсусиййәти нәзәрә алынмалыдыр. Бу нөгтейи-нәзәрдән әдәби гираәт дәрсләриндә повест, поема, һекайә, тәмсил, драм әсәри вә саирәнин башлыҹа хүсусиййәтләри һәмишә әсас көтүрүлмәлидир.

Мәсәлән, бу синифләрдә шакирдләр «Почт гутусу», «Мәктуб етишмәди», «Муму», «Гараҹа гыз», «Фирузә» кими әсәрләри тәһлил эдәркән һекайәнин ашағыдакы әсас әламәтләрини яхшы билмәлидирләр:

1. Һекайә кичик тәһкийә әсәридир. Орада бир нечә адам иштирак эдир.

2. Һекайәнин әсасыны бир һадисә тәшкил эдир, галан һадисә вә әһвалатлар көмәкчи характер дашыйыр. Мәсәлән, «Почт гутусу»нда әсас мәсәлә Новрузәлинин авамлығыны вә садәлөвһлүйүнү көстәрмәкдир.

3. Һекайәдә тәһкийә илә бәрабәр тәсвир дә верилир. Адамларын заһири көрүнүшләри, предметләрин, һадисәләрин тәсвири, тәбиәт тәсвири вә с.

4. Һекайәдә иштирак эдән адамларын сөзләри чох ер тутур вә бу сөһбәт чох заман диалог-мүкалимә шәклиндә апарылыр.

5. Һекайәдә һадисә, адамлар арасындакы диалог вә я тәбиәт вә әшя тәсвири адамларын сәчиййәсини, онларын гаршылыглы әлагәсини, һадисәнин кедишини баша дүшмәйә көмәк эдир.

6. Әсәрдә иштирак эдән шәхсләрдән бири әсас гәһрәман олур, о бириләр көмәкчи вә икинҹи дәрәҹәли рол ойнайыр.

Һекайә вә я һәр һансы башга жанрын хүсусиййәтләрини ушаглар билмәли вә һәр дәфә белә әсәрләр охундугда һәмин хүсусиййәтләр енидән яда салынмалыдыр.

6. V—VII синифләрдә мәтнин тәһлили йоллары

V—VII синифләрдә әсәри тәһлил этмәйин бир нечә йолу вардыр. Бунлары тысаҹа көздән кечирәк.

1. Мәтн үзәриндә синифдә апарылан иш

Әсәр чәтин олдугда, шакирдләр суаллара ҹаваб йолу илә тәһлилә эвдә һазырлаша билмәдикләри заман, әсәрин тәһлили билаваситә синифдә апарылыр. Белә тәһлил нүмунә характери дашыйыр вә ушаглары мүстәгил тәһлилә алышдырмаг мәгсәди тә'гиб эдир. Бүтүн синиф мүәллимин рәһбәрлийи илә әсәрин тәһлилиндә иштирак эдир.

Белә коллектив тәһлил вахты ашағыдакы иш нөвләринә даһа кениш ер верилир.

1. Әшя, пейзаж вә портретләрин әсәрдәки ерини мүәййәнләшдирмәк.

2. Әсәрин гурулушуну вә бурада айры-айры эпизодларын ерини тә'йин этмәк.

3. Мүхтәлиф бәдии ифадә васитәсиндән нечә истифадә эдилдийини, һансы тәшбиһ, мәҹаз, истиарә, мүбалиғә вә с. ишләндийини мүәййән этмәк.

4. Сурәтләри онларын өз ифадәләри, өз сөзләри илә вә я мүәллифин сөзләри илә сәчиййәләндирмәк үчүн мәтнә мүраҹиәт этмәк.

5. Ше'рин вәзн, гафийә, бөлкү вә башга гануиларыны мәтн үзәриндә өйрәнмәк.

2. Тәһлилдә мүсаһибә методу

Мүсаһибә методу ән хейирли үсуллардандыр. Шакирдләрә әввәл бир нечә мүһүм суал верилир. Онлар һәмин суаллар әсасында эвдә мәтн үзәриндә ишләйир, лазым олан ерләри гейд эдир, суаллара конкрет ҹаваб һазырлайырлар. Мүсаһибәнин мүвәффәгиййәти, һәр шейдән габаг, суалларын дүзкүн гоюлмасындан асылыдыр. Суаллар элми-мәфкурәви ҹәһәтдән дүзкүн, ифадә ҹәһәтдән садә, конкрет вә айдын олмалыдыр. Суалын ҹавабы ичиндә олмамалыдыр. Әввәлки суаллар мәзмуну әһатә этмәли, сонракы суаллар әввәлкиләрдән доғмалы, ону тамамламалы вә һәр суал тәһлилин бир мәсәләсини ишыгландырмалыдыр. Дәрс китабларында олан суаллар бу ҹәһәтдән чох нөгсанлыдыр. Бу суалларын әксәриййәти, ән яхшы һалларда, анҹаг мәзмунун алынмасына көмәк эдир. V вә VII синиф китабларында гоюлан суалларын әксәриййәти беләдир.

Мүсаһибә үчүн верилән суаллары әсасән мүәллим дүзәлдир. Лакин синифдә мүзакирә вахты ушагларын гойдуглары бә'зи суаллардан да истифадә олуна биләр.

Евдә үзәриндә ишләмәк үчүн ушаглар суаллары язырлар. Мүәллим онлара нечә чаваб вермәк һаггында гыса йөнәлдичи сөһбәт апарыр вә нүмунә үчүн бир-ики суалын чавабыны изаһ эдир.

Мүсаһибәнин кедишиндә ашағыдакылар нәзәрә алынмалыдыр: мүмкүн гәдәр шакирдләрин һамысы мүсаһибәдә иштирак этсин. Бә'зән «дилли-дилавәр» вә һәмишә һәр ердә «габагчыл олмаға чалышан» ушаглара кениш ер вериб утанчаг вә тәбиәти э'тибарилә чүр'әтсиз ушаглара көз юммаг олмаз.

Мүсаһибәйә чанлы иш характери вермәли, әввәлчәдән гоюлмуш суаллара әһкам кими бахмамалы, мүсаһибә просесиндә ортая чыха биләчәк ени суал вә дәйишикликләр нәзәрә алынмалыдыр.

Бә'зән суаллар габагчадан айры-айры шакирдләрә тапшырылыр вә я бүтүн синфә верилир. Бунун һансы яхшыдыр? Бу тәрзләрдән һәр икисинин дә мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри вардыр. Әввәлчәдән мүәййән шакирдә тапшырыг вериләркән бир нечә шакирд яхшы һазырлашыр, мәсәләни дәриндән изаһ эдир, лакин синиф һазырлашмыр, пассив галыр. Суаллар бүтүн синфә верилдикдә исә һамы актив ишләсә дә, бә'зи мәсәләләр дәриндән изаһ вә һәлл эдилә билмир. Бунун үчүн еринә көрә һәр ики тәрздән истифадә этмәк олар. Лакин әсас олараг икинчи йол, йә'ни бүтүн синфин ишләдилмәси йолу гәбул эдилмәлидир.

3. Шакирдләрин мә'рузәләри

Әсәр үзәриндә ишин бу нөвү ән чох әдәбийят тарихи курсуна аид олдуғундан, айдындыр ки, бу үсул анчаг VII синифдә вә ушагларын тәһлил һаггында мүәййән бачарыг вәрдишләри олдугдан сонра апарыла биләр. Әслиндә ушагларын мә'рузәләри онларын суаллара һазырладыглары чавабларын мәһсулудур. Шакирд суала кениш чаваб һазырладыгда, фикрини мисал вә фактла изаһ этдикдә суалын чавабы кенишләнир вә «мә'рузәйә» чеврилир.

Шакирдләрин мә'рузәсинә тәләбкар олмаг лазымдыр. Мә'рузә үмуми сөзләрдән ибарәт олмамалы, дәрсликдә верилән бә'зи мә'луматы садәчә тәкрар этмәмәли, мәзмунлу, конкрет олмалыдыр. Анчаг белә олдугда мә'рузә мүәллимин шәрһини, коллектив тәһлили вә я мүсаһибәни әвәз эдә биләр. Мә'рузәнин мөвзуу айдын вә асан олмалыдыр. Мәсәлән, «Данабаш кәндинин әһвалатларындан» бир шакирд Худаяр бәйин хүсусиййәтләрини, башгасы Зейнәбин, бир өзкәси Мәммәдһәсән әминин хүсусиййәтләрини көстәрә биләр.

4. Комбинә эдилмиш методлар

Мөвзулар үзәриндә тәһлил иши апараркән чох заман юхарыда гейд эдилән методларын (коллектив иш, мүсаһибә, мә'рузә) һамысындан биркә истифадә эдилә биләр. Белә һалларда әсәрин гурулушу, вәзни, гафийәси, бәдии хүсусиййәтләри коллектив йолла тәһлил эдилир, мүәййән бир образын тәһлилини бир-ики шакирд мә'рузә йолу илә верир, әсәрин әсас идеясы исә мүсаһибә йолу илә, суаллара чаваб йолу илә айдынлашдырылыр.

Бу методик тәрзләрдән һансынын һансы әсәрдә вә нә заман даһа хейирли олдуғуну мүәллим габагчадан дүшүнмәли вә тә'йин этмәлидир.

М. ЮСИФЗАДӘ.
БХМШ-нын методисти.

МОРФОЛОКИЯ ИЛӘ СИНТАКСИСИН ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

V—VII синифләрдә дәрс дејән Азәрбајчан дили мүәллимләринин әсас вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин ибтидаи мәктәбдә алдыглары мә'луматы тәкмилләшдирмәк, онлара әсасланан грамматик гајда-ганунлары дәриндән мәнимсәтмәкдән ибарәтдир.

Һәр бир јени мә'лумат әввәлләр алынмыш биликләр әсасында мөһкәмләндирилмәли, инкишаф етдирилмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, тә'лимин кедишиндә беләардычыллыгы көзләдикдә шакирд јени мә'луматы асанлыгла гавраја билир.

Ибтидаи мәктәбин дөрдүнчү синфиндә верилмиш мә'лумат бешинчи синифдә тәкрар едилдији кими, V вә VI синифләрдә өјрәнилмиш биликләр дә VII синифдә тәкрар едилмәлидир. Мүәллим һәр һансы бир јени мөвзуу кечирсә, о, тәһлил үчүн елә чүмлә сечмәлидир ки, бу чүмлә ичәрисиндә һәм јени мөвзуу мәнимсәтсин, һәм дә кечилмишләри тәкрарлаја билсин. Грамматикада һәр бир јени бәһсин өјрәнилмәсиндә, онун кечән бәһсләрлә әлагәләндирилмәси морфолокија илә синтаксисин дә әлагәләндирилмәсинә кәтириб чыхарыр.

Морфолокија илә синтаксисин әлагәли тәдрис үсулу грамматика дәрсләриндә грамматик тәһлилдән кениш истифадә етмәји дил мүәллиминдән тәләб едир.

Бакы, Октјабр рајону 14 нөмрәли орта мәктәбин мүәллимләриндән Ф. Әбдүррәһимов Азәрбајчан дили дәрсләриндә кечдији мөвзуларын әлагәли тәдрисинә хүсуси диггәт верир. О һәр јени бәһси кечилмиш бәһсләрлә әлагәләндирмәјә сә'ј едир. Ф. Әбдүррәһимов јолдаш өз ишини ашағыдакы гајда үзрә тәшкил етмәјә чалышыр:

1) о, кечәчәји һәр бәһси габагчадан планлашдырыр вә бу пландан јеринә көрә сәмәрәли истифадә едир;

2) грамматик тә'рифләрин, чүмлә, чүмлә үзвү вә нитг һиссәләринә аид суалларын шүурлу мәнимсәнилмәсини әсас шәрт һесаб едир вә һәр дәрсдә сәмәрәли педагожи үсулларла ону мөһкәмләндирир;

3) мүәллим ев тапшырыгларына чидди әһәмијјәт верир. О, өјрәтдији бәһсә аид верәчәји тапшырығы шакирдләрин асанлыгла һәлл едә билмәси үчүн нүмунәләр көстәрмәјә чалышыр;

4) о, јалныз дәрс китабына бағланыб галмыр, ев тапшырығы вә грамматик тәһлил үчүн имла мәчмуәсиндән, әдәби гираәт, еләчә дә синифдән харич оху материалларындан кениш истифадә едир;

5) мүәллим јери кәлдикчә, мүвафиг схем вә чәдвәлләрдән дә истифадә едәрәк, грамматика дәрсләрини јениләшдирмәјә чалышыр.

Бунларын исә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шакирдләр һәр һансы бир суала долғун, там, мәнтиги чаваб вермәклә бәрабәр, јери кәлдикчә өзләриндән ујғун мисаллар сөјләмәкдә дә чәтинлик чәкмирләр.

Ф. Әбдүррәһимовун V синифдә «Сифәт һаггында үмуми мә'лумат» мөвзуунда кечдији дәрс мараглы иди. О, кечилмиш мөвзуу шакирдләрдән сорушду, ев тапшырыгларыны јохлады, јени мөвзуу өјрәнилмиш исим бәһси илә бачарыгла әлагәләндирдикдән сонра шакирд М. Мәммәдованы чағырыб, лөвһәдә јазылмыш чүмләни тәһлил етдирди.

Шакирд М. һәмин чүмләни белә тәһлил етди: **Мәним атам Маһач-Галада һәкимдир.**

Бу чүмлә интонасијаја көрә нәгли, гурулушча садә вә кениш чүмләдир.

1. Ким һәкимдир? **Мәним атам**—мүрәккәб мүбтәдадыр, биринчи шәхсин тәки «м» нисбәт шәкилчисини гәбул етмишдир.

2. Сәнин атан нәчидир? **Һәкимдир**—садә хәбәрдир, садә вә үмуми исимлә ифадә олунмушдур.

3. Сәнин атан һарада һәкимдир? **Маһач-Галада**—мүрәккәб јер зәрфлијидир, тире илә јазылан мүрәккәб хүсуси исимлә ифадә олунмушдур, исмин јерлик һалындадыр. Сонра:

«Бөјүк гардашым орта мәктәби е'ла битирди» чүмләсини шакирд Хасполадова белә тәһлил етди:

Бу чүмлә интонасијаја көрә нәгли, гурулушча садә чүмләдир.

1. **Мәктәби** ким битирди? **Гардашым**—садә мүбтәдадыр,

үмуми исимдир, биринчи шәхсин «ым» нисбәт шәкилчисини гәбул этмиш, адлыг һалдадыр.

2. Гардашын мәктәби нә этди? **Битирди**—садә хәбәрдир, феиллә ифадә олунмушдур.

3. Һансы гардашын мәктәби битирмишди? **Бөйүк**—садә тә'йиндир.

4. Гардашын нәйи битирмишди? **Орта мәктәби**—мүрәккәб тамамлыгдыр.

5. Гардашын орта мәктәби нечә битирмишди? **Ә'ла**—садә зәрфликдир.

Бакыда чохлу нефтайыран завод ишләйир.

Бу чүмләни шакирд З. Зейналова белә тәһлил этди:

Бу, нәгли, садә, кениш чүмләдир.

1. Бакыда нә ишләйир? **Завод**—садә мүбтәдадыр, үмуми исимлә ифадә олунмушдур, тәкдир, адлыг һалындадыр.

2. Заводлар нә эдир? **Ишләйир**—садә хәбәрдир, феиллә ифадә олунмушдур.

3. Бакыда нә чүр заводлар ишләйир? **Нефтайыран**—мүрәккәб тә'йиндир, битишик язылан мүрәккәб исимлә ифадә олунмушдур.

4. Һарада нефтайыран заводлар ишләйир? **Бакыда**—ер зәрфлийидир, хүсуси исимлә ифадә олунмушдур, исмин ерлик һалындадыр.

5. Бакыда нә гәдәр нефтайыран завод ишләйир? **Чохлу**—садә тә'йиндир, гейри-мүәййән сайла ифадә олунмушдур.

Шакирдләр башга чүмләләри дә һәмин гайда үзрә һәм язылы, һәм дә шифаһи тәһлил этдиләр.

Әбдүррәһимов язы тахтасындакы чүмләләрдән, ени дәрс үчүн әяни васитә кими сәмәрәли истифадә этди. О, бу чүмләләрдәки «бөйүк», «нефтайыран» сөзләринин сифәт олдуғуну вә нәйи изаһ этдийини шакирдләрә айдынлашдырды: икинчи чүмләдәки «бөйүк» сөзү сифәт олараг бу чүмләдә «гардаш» исмини тә'йин эдир вә с.

«Кичик», «бөйүк» сифәтләрини һәр һансы бир әшяя аид ишләтмәк мүмкүндүр, мәс.: кичик отаг, бөйүк эв, кичик чарпайы вә б. к. «Узун», «көдәк», «орта», «гыса», «йүксәк» сөзләри үмумиййәтлә әшянын әламәтини көстәрир. «Көзәл», «шән» кими сифәтләр исә әшянын әламәти илә бирликдә, онун кейфиййәтини дә билдирир. «Яхшы», «пис» сифәтләри исә, әсасән әшянын кейфиййәтини, «ағ», «гырмызы», «гара» вә б. к. сифәтләр тәкчә әламәт билдирир.

Үмумиййәтлә сифәтләр ики група айрылыр: «хош», «ә'ла», «яхшы», «исти», «союг», «турш», «ширин», «ачы» вә б. к. сифәтләр әшянын кейфиййәтини; «гыса», «узун», «сары», «көй» вә б. к. сифәтләр әшянын әламәтини билдирир.

Мүәллимин бу дәрсдә морфолокия илә синтаксиси гарышылашдырыб изаһ этмәси кечмиш мөвзуларын әлагәли шәкилдә тәкрарланмасына сәбәб олду. Тәчрүбә көстәрир ки, грамматика дәрсләриндә морфолокия илә синтаксисин әлагәләндирилмәсинин ашағыдакы мүсбәт чәһәтләри вардыр:

1. Мүәллим морфолокия илә синтаксиси әлагәләндирдикдә кечилмиш материаллар асанлыгла тәкрар олунур.

2. Шакирдләрин грамматикадан алдыглары мә'лумат онларын зеһниндә мөһкәмләнир.

3. Шакирдләрин шифаһи вә язылы нитги инкишаф этмиш олур.

4. Шакирдләр, мүәллимин көмәйи илә, һәр һансы бир нитг һиссәси вә я чүмләнин гурулуш вә тәркиб һиссәләрини асанлыгла тәһлил этмәк габилиййәтинә йийәләнирләр.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, онун шакирди кәнар материаллардан истифадә эдиб, дәрслик материаллары илә ону әлагәләндирә билсин. Бу чүр фәаллыг шакирдин дүнякөрүшүнү даһа тез инкишаф этдирир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, онун шакирдләри дәрсликдән башга, мәгсәдә мүвафиг олан әлавә материаллар үзәриндә мүстәгил чалышмагы бачарсынлар. Бу чүр чалышманын тәшкиләдичиси мүәллим өзү олмалыдыр. Мә'лумдур ки, шакирдин мәнтиги тәфәккүрү вә онун әгли инкишафы ялныз эшидилмиш вә эйни шейләрин тез-тез тәкрары илә дейил, бунун әсасында башга материаллардан да истифадә этмәйи тәләб эдир.

Чапаридзе району 173 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ә. Бунядзадә әлавә материаллардан һәм өзү, һәм дә шакирдләринин истифадә этмәләринә сә'й эдир. Мүәллим һәр һансы бир ени бәһси кечдикдә, ону мүкәммәл мәнимсәтмәк үчүн кениш тәһлил иши апарыр. Шакирдләрин диггәтини бу ишә чәлб эдәрәк, мүәллим сечдийи мисаллара шакирдләрин охшар мисаллар тапыб сөйләмәйини тәләб эдир.

Ә. Бунядзадә VI синифдә тә'йини сөз бирләшмәләри үзрә тәһлил апарырды. О, әввәлчә тә'йини сөз бирләшмәләринин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдийини мүәййәнләшдирмәк үчүн ашағыдакы гайдада суал-чаваб апарды:

Суал—Биринчи нөв тә'йини сөз бирләшмәси нечә дүзәлдилир?

Чаваб—Биринчи нөв тә'йини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри, икинчи тәрәфи исә исимлә ифадә олунур: **Вәтәнпәрвәр инсан, полад ирадә, әдаләтли ганун, биринчи натиг, сүлһсевәр халг** вә с.

Мүәллим бу суал-чавабдан сонра ашағыдакы чүмләни яздырыб, синтактик тәһлилилә, морфоложи тәһлили әлагәләндирди.

Бүтүн совет халгы бөйүк Ленинин вәсиййәтини еринә етирир.

Шакирдләрдән бири чүмләнин гурулушча нөвүнү вә чүмлә үзвләрини тә'йин эдир. Икинчи шакирд чүмләдәки сөз бирләшмәләрини сечиб тәһлил эдир:

Совет халгы—икинчи нөв тә'йини сөз бирләшмәсидир, һәр ики тәрәфи исимдир, биринчи тәрәф шәкилчисиз, икинчи тәрәфи самитдән сонра кәлән «ы» нисбәт шәкилчисини гәбул этмишдир. Бурада идарә әлагәси вардыр.

Башга шакирд:

Ленинин вәсиййәтини—үчүнчү нөв тә'йини сөз бирләшмәсидир, биринчи тәрәфи йийәлик һал, икинчи тәрәфи «и» нисбәт, сонра да (н)-и тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул этмишдир, бурада һәм узлашма, һәм дә идарә әлагәси вардыр.

Ә. Бүнядзадә бу гайда үзрә тә'йини сөз бирләшмәләрини өйрәтмәклә бәрабәр, һәмин чүмләдәки сөзләрин әлагәсини дә тәкрар этди. Бундан башга мүәллим, синтактик тәһлил әсасында чүмләни, чүмлә үзвләрини морфолокия илә әлагәләндириб тәһлил этдирмәйә наил олду. Дәрсин кедишиндән айдын олду ки, мүәллим ялныз дәрслик дейил, әлавә материаллардан да истифадә эдир вә бунлары дәрс материаллары илә ери кәлдикчә әлагәләндирир.

Мүәллим кениш вә һәртәрәфли тәһлил ишини эв тапшырыглары илә тамамлая биләр.

Бу мәгсәдлә «Азәрбайчан дилинин грамматикасы» (I вә II һиссәләр) дәрсликләриндә файдалы тапшырыг мәтнләри вардыр.

1956—1957-чи ДӘРС ИЛИ ҮЧҮН АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИ ГИРАӘТДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН V—VII СИНИФЛӘР ҮЗРӘ БӨЛКҮСҮ

Сон илләр, истәр мәчмуәмизин сәһифәләриндә, истәрсә дә Азәрбайчан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун нәшр этдийи хүсуси китабчада верилән «бөлкү»ләр мүәллимләрә, хүсусилә кәнч мүәллимләрә, програм материалларыны дүзкүн планлашдырмагда аз көмәк этмәмишдир. Буну мүәллимләр редаксиямыза яздыглары мәктубларда дөнә-дөнә тәсдиг этмишләр. Лакин әввәлләр, бу саһәдә бә'зи долашыглыг вә анлашылмазлыг һалларынын олдуғуну да э'тираф этмәлийик.

Һәлә 1954-чү илдә «бөлкү»нүн илк нүмунәләрини вердийимиз вахтлар, бә'зи мүәллимләр редаксияя көндәрдикләри мәктубларда: «Програм әсасдыр я бөлкү?»—дейә суаллар верир, айры-айры мөвзулара програмда айрылан саатларла «бөлкү»дәки саатларын уйғун кәлмәдийи фикрини ирәли сүрүб, һансына (програмамы, «бөлкү»йәми?) әсасланмаг лазым олдуғуну сорушурдулар.

Әлбәттә, дөвләт програмы әсасдыр. Бу «бөлкү» дә Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийинин 1954-чү илдә тәсдиг вә нәшр этдийи «Азәрбайчан дили вә әдәби гираәт» програмы әсасында тәртиб олунмушдур. Лакин сон илләрдә истәр айры-айры синифләрдә Азәрбайчан дили дәрсләринә айрылан саатларда, истәрсә дә әдәби гираәт програмында дәйишикликләр һаггында верилән көстәришләр «бөлкү»дә нәзәрә алынмышдыр.

Һәмин «бөлкү»нү сон тәдрис планына әсасән: V синифдә Азәрбайчан дилинә һәфтәдә 5 саат, әдәби гираәтә 3 саат, VI синифдә Азәрбайчан дилинә 4 саат, әдәби гираәтә 3 саат, VII синифдә Азәрбайчан дилинә 3 саат, әдәби гираәтә 2 саат айырмаг һесабы илә планлашдырмышыг.

Азәрбайчан дили програмында, адәтән, язы ишләри вә онларын тәһлили үчүн айрыча саат мүәййән эдилмир. Демәли, өйрәдичи вә йохлама язы ишләринә, онларын синифдә тәһлилинә сәрф эдиләчәк вахт айры-айры мөвзулара айрылан саатлар һесабына котүрүлмәлидир. Бә'зи мүәллимләр буну нәзәрә алмадыгларындан програмла «бөлкү» арасында куя уйғунсузлуг олдуғуну дүшүнүрдүләр. Айдын олмаг үчүн бу «бөлкү»дә мухтәлиф язы ишләри айры-айры мөвзуларын ичәрисиндә көстәрилмишдир.

Буну да гейд этмәйи лазым билирик ки, V—VII синифләрин «Азәрбайчан дили» програмы, сон илләрдәки ихтисарлара бахмаяраг, һәлә дә ағырдыр, ону ихтисар этмәйә эһтияч вардыр. Лакин биз «бөлкүнү» тәртиб эдәркән, Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийинин бу һагда рәсми көстәриши олмадығындан, ихтисар эдилмәли олан материаллара тохунмадыг.

1954-чү ил програмында, һабелә 1955 вә 1956-чы илдә нәшр олунмуш «Әдәби гираәт» дәрсликләриндә шәхсиййәтә пәрәстиш һалларыны ифадә эдән бә'зи бәдии әсәрләр вардыр. Бунунла әлагәдар олараг, Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийи програм вә дәрсликләрдә эдилмәли дүзәлишләр һаггында мәктәбләрә хүсуси көстәриш вермишдир: V синфин «Әдәби гираәт» дәрслийинин 4-чү сәһифәсиндә бә'зи фикирләр ислаһ эдилмиш, «Рәһбәрә салам» әсәри чыхарылмыш, әвәзинә «Партиямыздыр» ше'ри верилмишдир.

Маариф Назирлийинин көстәришиндә VI вә VII синифләрин «Әдәби гираәт» китаблары һаггында һеч бир сөз дейилмәсә дә, мүәллимләр «Совет әдәбиййаты һаггында мә'лумат», «Илич бухтасы» (VI синифдә), «Биз коммунистләрик» (VII синифдә) кими әсәрләрин тәдрисинә эһтиятла янашмалыдырлар. «Медалйон» (VII синифдә) әсәрини исә башга бир әдәби парча илә әвәз этмәк мәсләһәтдир.

Тәкрар эдирик ки, тәгдим эдилән һәмин «бөлкү» әһкам кими гәбул эдилмәмәлидир, о анчаг нүмунәдир. Демәли, һәр бир мүәллим өз синфинин вәзиййәтини, шакирдләрин сәвиййәсини вә һазырлығыны нәзәрә алараг, бә'зи мөвзулара, ярыммөвзулара айрылан саатларын мигдарыны, дәрсләрин сырасыны, язы ишләринин нөвүнү (бу мәгсәдә мүвафиг вә зәруридирсә) дәйишә биләр.

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
	V СИНИФ	
	а) АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ	
	Дәрслик: Ә. Аббасов—«Азәрбайчан дилинин грамматикасы», I һиссә, 5—6-чы синифләр үчүн, Бакы, Азәрнәшр, 1956-чы ил.	
	Биринчи ярым ил—83 саат	
	I рүб—45 саат	
	I. IV синифдә кечилмишләрин тәкрары	8 саат
	(Дәрс илинин илк күнләриндә IV синифдә кечилмишләрә аид бир йохлама имла апармаг мәсләһәтдир).	
	II. Фонетика	
1.	Данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси һаггында мүхтәсәр мә'лумат. Сәс вә һәрф.	1 саат
2.	Азәрбайчан әлифбасынын өйрәдилмәси.	1 саат
3.	Азәрбайчан әлифбасынын өйрәнилмәсинә аид чалышмалар.	2 саат
4.	Саит сәсләр вә онларын тәснифи	1 саат
5.	Аһәнк гануну. Аһәнк ганунуна аид чалышмалар.	2 саат
6.	Аһәнк ганунуна аид өйрәдичи имла.	1 саат
7.	Самитләр вә онларын тәснифи.	1 саат
8.	Г вә К самитләринин орфографиясы	2 саат
9.	Сөз көкләриндә самитләрин язылышына аид орфографик чалышмалар.	2 саат
10.	Самитләрин орфографиясына аид өйрәдичи имла.	1 саат
11.	Гоша сәсли һәрфләр (е, ю, я) вә онларын орфографиясы.	3 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
12.	Һеча. Сөз һиссәләринин сәтирдән-сәтрә көчүрүлмәсинә аид чалышмалар.	2 саат
13.	Вурғу. Вурғуя аид чалышмалар.	1 саат
14.	Йохлама имланын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
	III. Морфолокия	
1.	Көк вә шәкилчи.	1 саат
2.	Сөздүзәлдичи шәкилчиләр.	2 саат
3.	Сөздәйишдиричи шәкилчиләр.	1 саат
4.	Шәкилчиләрин орфографиясы: ики чүр язылан шәкилчиләр.	1 саат
5.	Дөрд чүр язылан шәкилчиләр.	1 саат
6.	Шәкилчиләрин орфографиясына аид өйрәдичи имла.	1 саат
7.	Сөзләрин гурулушча нөвләри.	1 саат
8.	Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси вә орфографиясы.	2 саат
9.	Шәкилчиләрин орфографиясына аид йохлама имла.	1 саат
10.	Йохлама имланын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
11.	Нитг һиссәләри һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
	Грамматикадан кечиләнләрин тәкрары	3 саат
	II руб—38 саат	
1.	Исим һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
2.	Хүсуси вә үмуми исимләр.	2 саат
3.	Хүсуси вә үмуми исимләрин орфографиясына аид өйрәдичи имла.	1 саат
4.	Тәк вә чәм исимләр.	1 саат
5.	Исимләрин гурулушча нөвләри. Садә вә дүзәлтмә исимләр.	3 саат
6.	Исим дүзәлдән шәкилчиләрә аид грамматик чалышмалар.	2 саат
7.	Дүзәлтмә исимләрә аид өйрәдичи имла.	1 саат
8.	Мүрәккәб исимләр вә онларын орфографиясы.	4 саат
9.	Мүрәккәб исимләрин орфографиясына аид өйрәдичи имла.	1 саат
10.	Дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләрин орфографиясына аид йохлама имла.	1 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
11.	Йохлама имла язынын тәһлили вә нәтичәсинин мүзакирәси.	1 саат
12.	Исимләрин һаллары, һал шәкилчиләри вә буларын орфографиясы.	8 саат
13.	Исмин һал шәкилчиләринин орфографиясына аид өйрәдичи имла.	1 саат
14.	Нисбәт шәкилчиләри.	4 саат
15.	Исим бәһсинә аид йохлама имла.	1 саат
16.	Йохлама имла язынын тәһлили вә нәтичәсинин мүзакирәси.	1 саат
17.	Грамматик тәһлил.	3 саат
	Рүблүк тәкрар.	2 саат
	Икинчи ярым ил—82 саат	
	III руб—47 саат	
1.	Сифәт һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
2.	Сифәтә аид чалышмалар. Грамматик тәһлил.	2 саат
3.	Сифәтин гурулушча нөвләри.	2 саат
4.	Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә кәлмәси вә орфографиясы.	5 саат
5.	Сифәт дүзәлдән бә'зи шәкилчиләрин орфографиясына аид өйрәдичи имла.	1 саат
6.	Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси вә орфографиясы.	4 саат
7.	Сифәтин дәрәчәләри (ади дәрәчә, азалтма вә чохалтма дәрәчәси).	6 саат
8.	Сифәтин чүмләдә ролу.	1 саат
9.	Сифәт бәһсинә аид йохлама имла.	1 саат
10.	Йохлама имла язынын тәһлили вә нәтичәсинин мүзакирәси.	1 саат
11.	Сай һаггында үмуми мә'лумат. Сайларын гурулушу.	1 саат
12.	Сайын мә'нача нөвләри: мигдар сайы, сыра сайы вә гейри-мүәййән сай.	3 саат
13.	Сайларын орфографиясы. (Грамматик тәһлил вә чалышмалар).	3 саат
14.	Сайларын орфографиясына аид йохлама имла.	1 саат
15.	Сайларын чүмләдә ролу.	1 саат
16.	Йохлама имла язынын тәһлили вә нәтичәсинин мүзакирәси.	1 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
17.	**Әвәзлик** һаггында үмуми мә'лумат. Әвәзлийин нөвләри.	1 саат
18.	Шәхс әвәзликләри.	2 саат
19.	Шәхс әвәзликләринин чәм вә һал шәкилчиләри гәбул этмәси вә орфографиясы.	2 саат
20.	Ишарә әвәзликләри.	2 саат
21.	**О, бу** әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәсинин ишләнмәси гайдасына аид өйрәдичи имла.	1 саат
22.	Йохлама имла	1 саат
	Рүблүк тәкрар.	3 саат
	IV рүб—35 саат	
1.	Суал әвәзликләри. Онларын һалланмасы.	3 саат
2.	Гейри-муәййән әвәзликләр.	2 саат
3.	Әвәзликләрин чүмләдә ролу.	1 саат
4.	**Феил** һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
5.	Фе'лин гурулушча нөвләри.	1 саат
6.	Садә феилләр (чалышмалар).	2 саат
7.	Дүзәлтмә феилләрин әмәлә кәлмәси вә орфографиясы.	3 саат
8.	Дүзәлтмә феилләрин орфографиясына аид өйрәдичи имла.	1 саат
9.	Мүрәккәб феилләрин әмәлә кәлмәси вә орфографиясы.	3 саат
10.	Дүзәлтмә вә мүрәккәб феилләрин орфографиясына аид йохлама имла.	1 саат
11.	Тә'сирли вә тә'сирсиз феилләр.	3 саат
12.	Тә'сирли вә тә'сирсиз феилләр үзрә чалышмалар.	2 саат
13.	Феилләрин заман вә шәхсләрә көрә дәйишмәси.	3 саат
14.	Йохлама имла язынын тәһлили вә нәтичәсинин мүзакирәси.	1 саат
15.	**Мәсдәр.** Мәсдәрин һалланмасы вә нисбәт шәкилчиләри гәбул этмәси.	3 саат
16.	Мәсдәрә аид өйрәдичи имла.	1 саат
17.	Феил бәһсинә аид йохлама имла.	1 саат
	Грамматикадан кечилмиш материалларын тәкрары.	3 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
	б) ӘДӘБИ ГИРАӘТ	
	Дәрслик: Г. Мусаев. «Әдәби гираәт», еддииллик вә орта мәктәбин 5-чи синфи үчүн, Бакы, Азәрнәшр, 1956-чы ил.	
	Биринчи ярым ил—50 саат	
	I рүб—29 саат	
1.	Шифаһи халг әдәбийяты һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
2.	«Дәрзи шакирди Әһмәдин нағылы» (Нағыллар һаггында үмуми мә'лумат).	4 саат
3.	Аталар сөзләри.	2 саат
4.	Тапмачалар.	1 саат
5.	Ашыг Муса, «Эл көзәл».	1 саат
6.	Низами Кәнчәвинин һяты.	1 саат
7.	Н. Кәнчәви, «Султан Сәнчәр вә гары» һекайәси.	3 саат
8.	«Аз данышмағын көзәллийи».	1 саат
9.	Ч. Мәммәдгулузадә, «Почт гутусу» (һекайә һаггында мә'лумат).	5 саат
10.	Ә. Сабирин һяты.	1 саат
11.	Ә. Сабир, «Әкинчи».	3 саат
	Язы ишләри	
1.	Өйрәдичи ифадә (бир язы).	1 саат
2.	Садә инша (бир язы).	1 саат
3.	Языларын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	2 саат
	Рүблүк тәкрар	2 саат
	II рүб—21 саат	
1.	Ә. Сабир, «А башы бәлалы фәһлә».	3 саат
2.	А. Шаиг, «Мәктуб етишмәди».	3 саат
3.	Ч. Чаббарлынын һяты.	1 саат
4.	Ч. Чаббарлы, «1905-чи илдә» (12-чи шәкил).	3 саат
5.	М. Чәлал, «Баһар».	2 саат
6.	И. А. Крылов, «Гурд вә гузу».	2 саат
7.	Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат
	Язы ишләри	
1.	Өйрәдичи ифадә.	1 саат
2.	Йохлама ифадә.	1 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
3.	Языларын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
	Рүблүк тәкрар.	2 саат
	Икинчи ярым ил—50 саат	
	III рүб—30 саат	
1.	А. С. Пушкинин һәяты.	2 саат
2.	А. С. Пушкин, «Кәнд».	2 саат
3.	А. С. Пушкин, «Бәләдчи».	3 саат
4.	И. С. Тургенев, «Муму».	5 саат
5.	Т. Г. Шевченко, «Вәсиййәт».	2 саат
6.	М. Горкинин һәяты.	2 саат
7.	М. Горки, «Китаба һәвәс».	2 саат
8.	С. Вурғунун һәяты.	1 саат
9.	С. Вурғун, «Партиямыздыр».	2 саат
10.	С. Рүстәм, «Чапаев».	3 саат
	Язы ишләри	
1.	Йохлама ифадә (ики язы).	2 саат
2.	Әзбәр язы.	1 саат
3.	Языларын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
	Рүблүк тәкрар.	2 саат
	IV рүб—20 саат	
1.	Һ. Меһди, «Имтаһан» («Абшерон» романындан бир парча).	4 саат
2.	О. Сарывәлли, «Бакынын ишыглары».	2 саат
3.	А. А. Фадеев, «Гырмызы байраглар» («Кәнч гвардия» романындан бир парча).	4 саат
4.	Б. Полевой, «Мешә кәнди» («Әсл инсан һаггында повест» әсәриндән бир парча).	2 саат
5.	Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат
	Язы ишләри	
1.	Йохлама ифадә.	1 саат
2.	Садә инша.	1 саат
3.	Языларын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
	Иллик тәкрар.	3 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
	VI СИНИФ	
	а) **АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ**	
	Дәрсликләр: 1) Ә. Аббасов — «Азәрбайчан дилинин грамматикасы», I һиссә, 5—6-чы синифләр үчүн, Бакы, Азәрнәшр, 1956-чы ил. 2) М. А. Ширәлиев вә М. Һүсейнзадә, «Азәрбайчан дилинин грамматикасы», II һиссә, 6—7-чи синифләр үчүн, Бакы, Азәрнәшр, 1956-чы ил.	
	Биринчи ярым ил—66 саат	
	I рүб—38 саат	
1.	V синифдә кечилмиш мөвзуларын тәкрары.	4 саат
2.	Фе'лин мә'нача нөвләри:	
	а) фе'лин мә'лум нөвү.	2 саат
	б) фе'лин мәчһул нөвү.	2 саат
	в) фе'лин гайыдыш нөвү.	2 саат
	г) фе'лин ичбар нөвү.	2 саат
	ғ) фе'лин нөвләринә аид өйрәдичи имла.	1 саат
	д) фе'лин гаршылыг нөвү.	2 саат
3.	Фе'лин мә'нача нөвләринә аид йохлама имла.	1 саат
4.	Йохлама имланын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
5.	Тәсдиг вә инкар феилләр.	3 саат
6.	Фе'лин формалары:	
	а) фе'лин әмр формасы.	2 саат
	б) фе'лин хәбәр формасы.	4 саат
	в) фе'лин әмр вә хәбәр формаларына аид өйрәдичи имла.	1 саат
	г) фе'лин илтизам формасы.	3 саат
	ғ) фе'лин вачиб формасы.	2 саат
	д) фе'лин шәрт формасы.	2 саат
	е) фе'лин илтизам, вачиб вә шәрт формаларына аид өйрәдичи имла.	1 саат
7.	Фе'лин формаларына аид йохлама имла.	1 саат
8.	Рүблүк тәкрар.	2 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
	II рүб—28 саат	
1.	Фе'ли бағламалар.	1 саат
2.	Фе'ли бағламанын нөвләри.	2 саат
3.	Фе'ли бағламалардан сонра веркүл ишарәсинин ишләдилмәси гайдалары.	2 саат
4.	Фе'ли бағламалардан сонра веркүл ишарәсинин ишләдилмәси гайдаларына аид өйрәдичи имла.	1 саат
5.	«Фе'ли бағламалар» мөвзуу илә әлагәдар олараг йохлама имла.	1 саат
6.	Фе'лин чүмләдә ролу.	1 саат
7.	Йохлама имланын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
8.	Зәрф һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
9.	Зәрфин гурулушу:	
	а) садә зәрф.	1 саат
	б) дүзәлтмә зәрф.	1 саат
	в) мүрәккәб зәрф.	1 саат
	г) зәрфин гурулушуна аид өйрәдичи имла.	1 саат
10.	Зәрфин мә'нача нөвләри:	
	а) тәрзи-һәрәкәт зәрфи.	2 саат
	б) заман зәрфи.	1 саат
	в) ер зәрфи.	1 саат
	г) мигдар зәрфи.	1 саат
	ғ) тәсдиг зәрфи.	1 саат
	д) инкар зәрфи.	1 саат
	е) зәрфин мә'нача нөвләринә аид өйрәдичи имла.	1 саат
11.	Зәрфин чүмләдә ролу.	1 саат
12.	«Зәрф» мөвзуу илә әлагәдар олараг йохлама имла (ики язы).	2 саат
13.	Йохлама имла языларын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
	Рүблүк тәкрар.	2 саат
	Икинчи ярым ил—66 саат	
	III рүб—38 саат	
1.	Гошма һаггында үмуми мә'лумат.	2 саат
2.	Гошмаларын орфографиясы.	2 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
3.	Гошмаларын орфографиясына аид өйрәдичи имла.	1 саат
4.	Гошмаларын орфографиясына аид йохлама имла.	1 саат
5.	Бағлайычылар һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
6.	Бағлайычыларын гурулушча нөвләри.	2 саат
7.	Бағлайычыларын орфографиясы.	3 саат
8.	Бағлайычыларын орфографиясына аид йохлама имла.	1 саат
9.	Йохлама имла языларын тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
10.	Нида һаггында үмуми мә'лумат. Ниданын гурулушча нөвләри.	1 саат
11.	Нидаларын орфографиясы. Нидаларда ишләдилән дурғу ишарәләри.	1 саат
12.	Нидаларын орфографиясы вә нидаларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә аид өйрәдичи имла.	1 саат
13.	Морфолокиянын тәкрары.	3 саат
	Синтаксис	
14.	Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат. Садә вә мүрәккәб чүмлә һаггында анлайыш (Тәмринләр).	2 саат
15.	Нәгли чүмлә, суал, нида вә әмр чүмләләри.	2 саат
16.	Йохлама имла.	1 саат
17.	Чүмләдә сөзләрин әлагәси.	4 саат
18.	Тә'йини сөз бирләшмәләри.	3 саат
19.	Садә чүмлә. Чүмлә үзвләри һаггында мә'лумат.	1 саат
20.	Чүмләнин баш үзвләри. Мүбтәда.	2 саат
21.	Мүбтәданын нитг һиссәләри илә ифадәси (тәмринләр вә чүмлә тәһлили).	2 саат
	Рүблүк тәкрар.	1 саат
	IV рүб—28 саат	
1.	Хәбәр һаггында мә'лумат. Чалышма вә чүмлә тәһлили.	2 саат
2.	Фе'ли вә исми хәбәрләр.	1 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
3.	Мүбтәда илә хәбәрин шәхс вә кәмиййәтә көрә узлашыб-узлашмамасы.	1 саат
4.	Йохлама имла.	1 саат
5.	Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри һаггында мә'лумат. **Тамамлыг.**	1 саат
6.	Тамамлыгын мә'нача нөвләри. Васитәсиз тамамлыг.	1 саат
7.	Васитәли тамамлыг.	1 саат
8.	Тамамлыгын нитг һиссәләри илә ифадәси.	1 саат
9.	**Тә'йин.**	1 саат
10.	Тә'йинин нитг һиссәләри илә ифадәси.	2 саат
11.	**Зәрфлик.**	1 саат
12.	Зәрфлийин мә'нача нөвләри.	5 саат
13.	Йохлама имла.	1 саат
14.	Зәрфлийин нитг һиссәләри илә ифадәси.	1 саат
15.	Икинчи дәрәчәли үзвләрин мүбтәда вә хәбәрә көрә груплашмасы.	2 саат
16.	Икинчи дәрәчәли үзвләрә аид чалышмалар.	1 саат
17.	Синтаксисдән кечилмишләрин тәкрары (тәмринләр вә чүмлә тәһлили).	5 саат
	б) ӘДӘБИ ГИРАӘТ	
	Дәрслик: М. Рзагулузадә, «Әдәби гираәт» китабы, 6-чы синифләр үчүн, Бакы, Азәрнәшр, 1956-чы ил.	
	Биринчи ярым ил—50 саат	
	I рүб—29 саат	
1.	«Гачаг Нәби»дән парчаларын охунмасы вә тәһлили.	4 саат
2.	Низами Кәнчәви, «Кәрпич кәсән кишинин дастаны» (Нәзм вә нәср һаггында мә'лумат).	3 саат
3.	М. Фүзули, «Шикайәтнамә».	3 саат
4.	Г. Б. Закир, «Дурналар» (һеча вәзни, гафийә вә рәдиф һаггында анлайыш).	2 саат
5.	С. Ә. Ширванинин һәяты.	1 саат
6.	С. Ә. Ширвани, «Оғлума нәсиһәт» (Әруз вәзни һаггында мә'лумат).	2 саат
7.	А. С. Пушкин, «Сибирә мәктуб».	2 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
8.	А. С. Пушкин, «Дубровски» (I фәсилдән гысалдылмыш бир парча).	5 саат
	Язы ишләри	
1.	Өйрәдичи ифадә.	1 саат
2.	Йохлама ифадә.	1 саат
3.	Язы ишләринин тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	2 саат
	Рүблүк тәкрар.	3 саат
	II рүб—21 саат	
1.	М. Ю. Лермонтовун һәяты.	1 саат
2.	М. Ю. Лермонтов, «Шаирин өлүмүнә».	3 саат
3.	Һ. Меһди, «Һоп-һоп» («Комиссар» әсәриндән бир парча).	5 саат
4.	Ә. Сабир, «Бакы фәһләләринә».	2 саат
5.	А. Сәһһәт, «Әһмәдин гейрәти».	3 саат
6.	Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат
	Язы ишләри	
1.	Садә инша.	1 саат
2.	Йохлама ифадә.	1 саат
3.	Язы ишләринин тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	1 саат
	Рүблүк тәкрар.	2 саат
	Икинчи ярым ил—50 саат	
	III рүб—30 саат	
1.	С. Сани Ахундов, «Гарача гыз».	5 саат
2.	Ч. Чаббарлы, «Фирузә».	4 саат
3.	С. Вурғун, «Муған» поэмасындан парчалар:	
	а) «Минкәчевир гәһрәманы».	3 саат
	б) «Ени шәһәр».	2 саат
4.	Сүлейман Рүстәм, «Октябр ишыглары».	2 саат
5.	М. Ибраһимов, «Азад».	4 саат
6.	Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат
	Язы ишләри	
1.	Әзбәр язы.	1 саат
2.	Өйрәдичи ифадә.	1 саат
3.	Йохлама ифадә (ики язы).	2 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
4.	Язы ишләринин тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	2 саат
	Рүблүк тәкрар.	2 саат
	IV рүб—20 саат	
1.	М. С. Ордубади, «Сержант Иванов адына көрпәләр еви».	3 саат
2.	М. Раһим, «Пол Робсона мәктуб».	2 саат
3.	М. Горкинин һәяты.	1 саат
4.	М. Горки, «Шаһин нәғмәси».	2 саат
5.	Н. А. Островскинин һәяты.	1 саат
6.	Н. А. Островски, «Полад нечә бәркиди».	4 саат
	Язы ишләри	
1.	Йохлама ифадә.	1 саат
2.	Инша	1 саат
3.	Язы ишләринин тәһлили вә нәтичәләринин мүзакирәси.	2 саат
	Иллик тәкрар.	3 саат
	VII СИНИФ	
	а) **АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ**	
	Дәрслик: М. А. Ширәлиев вә М. Һүсейнзадә, «Азәрбайчан дилинин грамматикасы, II һиссә, 6—7-чи синифләр үчүн, Бакы, Азәрнәшр, 1956-чы ил.	
	Биринчи ярым ил—50 саат	
	I рүб—29 саат	
	VI синифдә синтаксис бәһсиндән кечилмишләрин тәкрары.	5 саат
1.	Йохлама имла.	1 саат
2.	Чүмләнин һәмчинс үзвләри һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
3.	Һәмчинс үзвләрин нөвләри:	
	а) мүбтәда, хәбәр вә тамамлыглардан ибарәт олан һәмчинс үзвләр.	1 саат
	б) тә'йин вә зәрфликләрдән ибарәт олан һәмчинс үзвләр.	1 саат
4.	Һәмчинс үзвләр арасында бағлайычылар:	

Саат №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
	а) битишдирән бағлайычылар вә гаршылыг билдирәнләр.	1 саат
	б) бөлкү, иштирак вә инкар билдирәнләр.	1 саат
5.	Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисары.	2 саат
6.	Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисарына аид өйрәдичи имла.	1 саат
7.	Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы.	1 саат
8.	Һәмчинс үзвләр арасында дурғу ишарәләри.	2 саат
9.	Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр вә бунларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси.	1 саат
10.	Чүмләнин һәмчинс үзвләри мөвзуу (хүсусилә сон ики мөвзу) илә әлагәдар йохлама имла.	1 саат
11.	Әлавәләр.	2 саат
12.	Хүсусиләшмә.	2 саат
13.	Хүсусиләшмәләрдә дурғу ишарәләри.	1 саат
14.	«Әлавә вә хүсусиләшмәләр» мөвзуу илә әлагәдар оларат йохлама имла.	1 саат
15.	Йохлама имла языларын тәһлили вә нәтичәсинин мүзакирәси.	1 саат
16.	Садә чүмләнин нөвләри. Бүтөв чүмлә.	2 саат
	Рүблүк тәкрар.	1 саат
	II рүб—21 саат	
1.	Ярымчыг чүмлә:	
	а) хәбәрсиз ярымчыг чүмлә.	1 саат
	б) мүбтәдасыз ярымчыг чүмлә.	1 саат
	в) мүбтәда вә хәбәрсиз ярымчыг чүмләләр.	1 саат
2.	Шәхсли чүмлә.	1 саат
3.	Шәхссиз чүмлә.	1 саат
4.	Адлыг чүмлә.	1 саат
5.	Садә чүмләнин гурулушу вә мәнтиги вурғу.	2 саат
6.	Садә чүмләнин гурулушу вә мәнтиги вурғуя аид өйрәдичи имла.	1 саат
7.	Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмаян сөзләр. Хитаб.	1 саат
8.	Хитабларда дурғу ишарәләри.	1 саат
9.	Хитабларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә аид йохлама имла.	1 саат 1 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
10.	Ара сөзләр вә ара чүмләләр:	
	а) ара сөзләр.	1 саат
	б) ара чүмләләр.	1 саат
11.	Ара сөзләрдә вә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләри.	1 саат
12.	Ара сөзләрдә вә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә аид өйрәдичи имла.	1 саат
13.	Чүмләнин әввәлиндә «бәли», «йох», «хейир» сөзләри.	1 саат
14.	**Нида.** Нидаларда дурғу ишарәләри.	1 саат
15.	Нидаларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә аид йохлама имла.	1 саат
16.	Язы ишләринин тәһлили вә нәтичәсинин мүзакирәси.	1 саат
	Икинчи ярым ил—50 саат	
	III рүб—30 саат	
	Мүрәккәб чүмлә	
1.	Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат.	2 саат
2.	**Табесиз мүрәккәб чүмләләр:**	
	а) бағлайычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр.	2 саат
	б) бағлайычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр (заман, ардычыллыг, айдынлашдырма, зиддиййәт, сәбәб вә нәтичә әлагәси).	4 саат
3.	Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләри.	2 саат
4.	Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләринә аид өйрәдичи имла.	1 саат
5.	Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләринә аид йохлама имла.	1 саат
6.	**Табели мүрәккәб чүмләләр** һаггында үмуми мә'лумат.	1 саат
7.	Баш вә будаг чүмләләр һаггында анлайыш (чалышмалар).	2 саат
8.	Тамамлыг будаг чүмләси.	2 саат
9.	Тә'йин будаг чүмләси.	2 саат
10.	Мүбтәда будаг чүмләси.	2 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
11.	Хәбәр будаг чүмләси.	2 саат
12.	Йохлама имла.	1 саат
13.	Имла язынын тәһлили вә нәтичәсинин мүзакирәси.	1 саат
14.	Зәрфлик будаг чүмләләри:	
	а) тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси.	2 саат
	б) заман будаг чүмләси.	1 саат
	в) ер будаг чүмләси.	1 саат
15.	Рүблүк тәкрар.	1 саат
	IV рүб—20 саат	
1.	Зәрфлик будаг чүмләләри:	
	а) кәмиййәт будаг чүмләси.	1 саат
	б) сәбәб-мәгсәд будаг чүмләси.	1 саат
2.	Бир нечә будаглы табели мүрәккәб чүмләләр (чалышмалар).	2 саат
3.	«Будаг чүмләләри» мөвзууна аид өйрәдичи имла.	1 саат
4.	Табесиз вә табели чүмләләрдән ибарәт мүрәккәб чүмләләр (чалышмалар).	2 саат
5.	**Васитәсиз вә васитәли нитг** һаггында үмуми мә'лумат. Васитәсиз нитг.	1 саат
6.	Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри.	2 саат
7.	Васитәли нитг.	1 саат
8.	Васитәсиз нитгин васитәли нитглә әвәз эдилмәси гайдалары.	2 саат
9.	«Васитәсиз вә васитәли нитг» мөвзуу илә әлагәдар оларaг йохлама имла.	1 саат
10.	Дурғу ишарәләринин ишләнилмәси гайдаларына аид чалышмалар.	3 саат
11.	Йохлама имла.	1 саат
	Иллик тәкрар.	2 саат
	б) ӘДӘБИ ГИРАӘТ	
	Дәрслик: Һ. Әфәндиев, «Әдәби гираәт», 7-чи синифләр үчүн, Бакы Азәрнәшр, 1956-чы ил.	
	Биринчи ярым ил—34 саат	
	I рүб—19 саат	
1.	Низами Кәнчәвинин һәяты.	1 саат
2.	Низами, «Хейир вә шәр».	3 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
3.	М. Фүзулинин һәяты.	1 саат
4.	М. Фүзули, «Мейвәләрин сөһбәти» (Аллегория һаггында мә'лумат).	3 саат
5.	М. П. Вагиф, «Байрам олду».	1 саат
6.	М. П. Вагиф, «Кур гырағы» (Гошма һаггында мә'лумат).	2 саат
7.	Г. Б. Закир, «Фисгү фүҹур һәддән ашыб шишәдә» (Сатира һаггында мә'лумат).	2 саат
8.	М. Ф. Ахундовун һәяты.	1 саат
	Язы ишләри	
1.	Инша (бир язы).	1 саат
2.	Йохлама ифадә.	1 саат
3.	Язы ишләринин тәһлили вә нәтиҹәләринин мүзакирәси.	1 саат
	Рүблүк тәкрар.	2 саат
	II рүб—15 саат	
1.	М. Ф. Ахундов, «Сәркүзәшти вәзири-хани Ләнкәран».	3 саат
2.	Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һәяты.	1 саат
3.	Ҹ. Мәммәдгулузадә, «Данабаш кәндинин әһвалатлары».	5 саат
4.	Синифдән хариҹ охү һаггында сөһбәт.	2 саат
	Язы ишләри	
1.	Инша (характеристика).	1 саат
2.	Йохлама ифадә.	1 саат
3.	Язы ишләринин тәһлили вә нәтиҹәләринин мүзакирәси.	1 саат
	Рүблүк тәкрар.	1 саат
	Икинҹи ярым ил—34 саат	
	III рүб—20 саат	
1.	Ә. Сабирин һәяты.	1 саат
2.	Ә. Сабир, «Нә ишим вар».	2 саат
3.	Ҹ. Ҹаббарлынын һәяты.	1 саат
4.	Ҹ. Ҹаббарлы, «Севил».	3 саат
5.	С. Вурғунун һәяты.	1 саат
6.	С. Вурғун, «Зәнҹинин арзулары».	3 саат
7.	С. Рустәм, «Биз коммунистләрик» (бир һиссә).	3 саат

Сыра №№	Мөвзу вә ярым мөвзулар	Саат
	Язы ишләри	
1.	Инша.	1 саат
2.	Ифадә (өйрәдиҹи).	1 саат
3.	Ифадә (йохлама).	1 саат
4.	Язы ишләринин тәһлили вә нәтиҹәләринин мүзакирәси.	1 саат
	Рүблүк тәкрар.	2 саат
	IV рүб—14 саат	
1.	Р. Рза, «Ленин» (поэмасындан бир парча).	2 саат
2.	А. П. Чехов, «Чиновникин өлүмү».	2 саат
3.	А. М. Горки, «Фыртына гушу».	2 саат
4.	В. В. Маяковски, «Яхшы» (ихтисарла).	2 саат
5.	Синифдән хариҹ оху һаггында сөһбәт.	2 саат
	Язы ишләри	
1.	Инша.	1 саат
2.	Йохлама ифадә.	1 саат
	Иллик тәкрар.	2 саат

А. ЗЕЙНАЛОВ

ГИЙМӘТЛИ ЭЛМИ ӘСӘР

XVII—XVIII әсрләр Азәрбайҹан тарихинин ән мүрәккәб, кешмәкешли дөврләриндәндир. Өлкә бу әсрләрдә даһа чох харичи ишғаллара вә ерли феодал мүһарибәләринә мә'руз галмыш, шәһәр вә кәндләри дағыдылмыш, әһалиси гырылмыш вә я әсир алынмыш, игтисадиййаты мәһв эдиләрәк, мәдәни һәяты сон дәрәҹә позулмушду.

Бу дөврләрдә яшамыш азәрбайҹанлы шаир, алим вә сәнәткарларын чоху мүһарибәләр нәтиҹәсиндә өлүб итдикләриндән вә гүрбәт өлкәләрдә яшамаг мәҹбуриййәтиндә галдыгларындан онларын әдәби ирсләри дә гырғын вә гарәтләрдә мәһв олуб кетмиш, итиб батмышдыр. Мәһз буна көрәдир ки, әдәбийят тарихимизин бу дөврү узун мүддәт әтрафлы ишыгландырыла билмәмишдир.

XVII—XVIII әср Азәрбайҹан әдәбийяты тарихини дәриндән тәдгиг этмәк, әдәби һадисә вә шәхсиййәтләри элми әсасда мүәййәнләшдирмәк вә онларын бәдии тәфәккүр тарихимизин инкишафындакы ролуну тә'йин вә тәһлил этмәк вәзифәси әдәбийятшүнаслығымыз гаршысында өз ҹиддиййәтилә дурмагда иди.

Бу чәтин вә шәрәфли вәзифәни профессор Һәмид Араслы «XVII—XVIII әср Азәрбайҹан әдәбийяты тарихи» китабы илә еринә етирмиш олду. Һ. Араслынын бу китабы онун узун илләр эрзиндә апардығы ардыҹыл элми тәдгигатын нәтиҹәси вә екунудур.

Мүәллиф, марксизм-ленинизм әдәбийятшүнаслығы принсипләри әсасында бу ики әср әдәбийятынын бир сыра мүһүм проблемләрини енидән тәдгиг этмәклә, әдәби һадисә вә шәхсиййәтләрә даир мәнбәләри өйрәнмиш, мә'луматы саф-чүрүк этмиш, бир даһа енидән дүрүстләшдирмишдир. Китаб әдәбийятшүнаслығымыз үчүн гиймәтли олан ени фактларла, әһәмиййәтли мәсәләләрлә дә зәнкиндир.

«XVII—XVIII әср Азәрбайҹан әдәбийяты тарихи»нин яхшы ҹәһәтләриндән бири будур ки, мүәллиф XVII—XVIII әср Азәрбайҹан әдәбийятыны классик әдәбийятымызын ени тарихи шәраитиндә давамы вә инкишафы кими тәдгиг этмишдир.

«XVII—XVIII әср Азәрбайҹан әдәбийяты тарихи» китабы киришдән, дөрд фәсил вә китабиййатдан ибарәтдир. Мүәллиф әсәринин кириш һиссәсиндә Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан сонракы дөврдә Азәрбайҹан әдәбийяты тарихинин өйрәнилмәси ишиндә әлдә эдилмиш бөйүк наилиййәтләрдән бәһс эдир.

Китабын биринҹи фәсли «XVI әсрин сону вә XVII әсрин әввәлләриндә Азәрбайҹан әдәбийяты» адланыр. Истәр биринҹи, истәрсә сонракы үч фәслин әввәлләриндә вә ери кәлдикҹә дөврүн иҹтимаи-сияси вәзиййәти хүласә эдилир. Эйни заманда әсәрин тарихи мәнзумәләрдән бәһс эдилмиш сәһифәләриндә Азәрбайҹан тарихинин XVII—XVIII әсрләрини дәриндән өйрәнмә ишинә ярдым эдән чохлу ени материал да вардыр.

Бундан башга биринҹи фәсилдә XVII әсрин биринҹи ярысында яшамыш Фәдаи, Мәһәммәд Әмани кими дөврүнүн танынмыш шаирләриндән данышылыр. Китабын һәмин башлыглары алтында верилмиш бөлмәләри диггәтлә ишләнилмишдир. «XVII әсрдә мәдәниййәт» бөлмәсиндә дөврүн тәһсил, мәдрәсә вә маариф мәсәләләринә, мусиги вә хәттатлыға аид тәдгигат охуҹуя зәнкин материал верир. Бу материаллар Азәрбайҹан мәдәниййәт тарихинин өйрәнилмәси үчүн дә әһәмиййәтлидир.

XVII әср Азәрбайҹанда шифаһи халг әдәбийятынын даһа артыг инкишаф этдийи бир дөврдүр. Мүәллиф чох һаглы олараг бу дөврдә шифаһи халг әдәбийятынын, хүсусән ашыг ше'ринин даһа сүр'әтлә инкишаф этдийини көстәрир. О, бу инкишафын сәбәбини халг күтләләринин ядәлли ишғалчылара гаршы мүбаризәсиндә, тез-тез баш верән кәндли үсянларында көрүр.

Китабын «Шифаһи халг әдәбийяты», «Шифаһи халг әдәбийяты тә'сириндә яранан шеир» сәрлөвһәси алтында XVII әср шифаһи әдәбийятымызын характеристикасы верилир. Гәһрәманлыг маһнылары изаһ эдилир. «Шаһ Исмайыл», «Ашыг Гәриб» дастанларынын тәһлилиндәки бә'зи мәсәләләр енидир. Мүәллиф гейд эдир ки, XVII әсрдә шифаһи халг әдәбийяты тә'сириндә яранан шеир мәзмун вә шәкилҹә ени олуб, гәдим әдәбийятдан, сарай ше'риндән көклү сурәтдә фәргләнирди.

I Шаһ Аббас Азәрбайҹаны истила этдикдән сонра алим, шаир вә сәнәт адамларынын вәзиййәти даһа да ағырлашыр. Истила илләриндә Шакир, Насеһ, Заһид, Һәшри вә башга Азәр-

байҹан шаирләри шаһын әмрилә Исфаһана көчүрүлүр. Онларла шаир вә алим өлкәдән баш көтүрүб гачыр. Әбуталыб Тәбризи, Мирзә Мәһәммәд Ордубади кими алимләр шаһ тәрәфиндән е'дам эдилир вә с. Бу вәзиййәт өлкәнин мәдәни, әдәби һәятыны олдугча позмушду.

Һ. Араслы әсәриндә бу һадисәләрдән әтрафлы данышмыш, әдәбиййата аид бир сыра мәсәләләри ишыгландырмышдыр.

Мәсиһи, Тәрзи Әфшар, Саиб Тәбризи, Гәвси Тәбризи кими көркәмли шаирләрин һәят вә ярадычылыгына һәср эдилмиш очеркләр элми ҹәһәтдән мүкәммәлдир.

Хүсусән Гәвси вә Саибин Азәрбайҹан дилиндә яздыгы әсәрләрин тәһлилинә кениш ер верилмәси чох тәбиидир.

Һ. Араслы әдәбиййат мәсәләләри илә янашы, әдәби дилдән дә данышараг көстәрир ки, XVII әсрдә Азәрбайҹан әдәби дили әсасән ики хәтт үзрә инкишаф эдирди. Мәдрәсә тәһсили көрмүш шаирләрин әсәрләриндә классик әдәбиййатдан кәлән әрәб-фарс мәншәли сөзләр мүһүм ер тутса да, дил садәләшир вә ҹанлы данышыг дили һесабына зәнкинләширди. Дикәр тәрәфдән шифаһи халг әдәбиййаты тә'сириндә язан халг шаирләри шеир дилини даһа чох халга яхынлашдырмага ҹәһд эдирдиләр. Сонра мүәллиф белә бир нәтиҹәйә кәлир ки, «һәлә XVII әсрдә әдәби дилдә нәзәрә чарпан бу хүсусиййәтләр сонралар XVIII әсрдә даһа да инкишаф эдәрәк, әсрин әсас истигамәтверичи әдәби дилинә чеврилмишдир. XVII әсрдә әсасланыб, XVIII әсрдә йүксәк әдәби дил сәвиййәсинә галхан бу дил эйни заманда Азәрбайҹан дилиндә язан бир сыра ермәни язычыларынын да, ашыгларынын да бәдии дили олмушдур» (сәһ. 100).

Азәрбайҹан XVIII әсрин биринҹи ярысында османлы ишгалчыларына вә Надир истилачыларына мә'руз галмышды.

Османлы ишгалы вә Надир истиласы илләриндә сәнәт вә әдәбиййат сон дәрәҹә зәифләйир. Шаир вә алимләрин мүәййән һиссәси өлдүрүлдүйүндән, саг галанлар тә'гибләрдән яха гуртармаг үчүн Русия һимайәсиндә олан вилайәтләрә көчмәк мәҹбуриййәтиндә галырлар. Әввәлки фәсилләрдә олдугу кими, бу фәсилдә дә дөврүн сияси-игтисади вәзиййәти яхшы ишыгландырылмышдыр.

Бу дөврдә шифаһи халг әдәбиййатынын язылы әдәбиййата тә'сири даһа да гүввәтләнир. Нишат Ширванинин, Шакир Ширванинин, Зүлали, Ага Мәсиһ вә башга сәнәткарларын әсәрләриндә халг ше'ринин тә'сири, халгын е'тираз сәдасы өз ифадәсини тапыр. Лакин бу бәһсдә XVIII әсрин 1-чи ярысында яшамыш шаирләрин ярадычылыгына Фүзули әдәби ирсинин тә'сири даһа бариз шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Китабда Фүзули әдәби мәктәбинин XVIII әср давамчыларындан Нишат Ширвани, Шакир Ширвани вә Мәһҹур Ширванинин һәят вә ярадычылыгы һаггындакы бәһсләр дә мараглыдыр.

Мә'лумдур ки, Нишат, Шакир Мәһҹурун истәр һәяты вә истәрсә ярадычылыгына аид әдәбиййатшүнаслыгда аз мә'лумат вардыр. Мүәллиф, Нишат, Шакир вә Мәһҹунун һәяты һаггында мараглы мә'лумат вермәклә бәрабәр, онларын ярадычылыг хүсусиййәтләрини әтрафлы изаһ этмиш, әдәбиййат тарихимизин үмуми инкишафындакы хидмәтләрини дүзкүн гиймәтләндирмишдир. Енә бу фәсилдә XVIII әсрин әввәлләриндә яшайыб, әсәрләрини Азәрбайҹан дилиндә язмыш ермәни шаири Тәбризли Миранын һәят вә ярадычылыгына аид элми мә'лумат илк дәфә Һ. Араслы васитәсилә охуҹулара чатдырылыр.

Бөйүк ермәни халг мүгәнниси Саят-Нованын ярадычылыгынын, хүсусән шаирин Азәрбайҹан дилиндә олан шеирләринин тәһлили, һәятынын «Загафгазия халгларынын достлуг, гардашлыг рәмзи кими» гиймәтләндирилмәси тәдгиг методунун дүзкүнлүйүндән ирәли кәлир.

XVIII әсрин икинҹи ярысы халгымызын тарихиндә ени бир дөнүш мәрһәләсидир. Бу илләрдә Азәрбайҹан халгы гәти олараг мүгәддәратыны һәлл этмәйә чалышмыш вә чарәсини Русия һимайәсиндә көрмүшдүр.

Надирин өлүмүндән сонра башланан ханлыглар дөврүндә дә өлкәнин игтисадиййатында әсаслы дәйишиклик, инкишаф ярадыла билмәди. Әксинә, Азәрбайҹан ханлыглары арасында кедән мүбаризәләр, өлкәнин парчаланмыш вәзиййәти онун игтисади вәзиййәтини даһа да ҹәтинләшдирди. Өлкәнин сиясиигтисади вәзиййәти Азәрбайҹан мәдәниййәтинин вә әдәбиййатынын инкишафына тә'сир көстәрмәйә билмәзди. «XVIII әсрин икинҹи ярысында мәдәниййәт» бәһси мәһз бу мәсәләләрин изаһына һәср эдилмишдир.

XVIII әср Азәрбайҹан әдәбиййаты тарихинин характерик хүсусиййәтләриндән бири, шифаһи халг әдәбиййатынын даһа кениш яйылараг инкишаф этмәси иди.

Әсәрдә классик услубда шеир язан шаирләрин ярадычылыгына ашыг ше'ринин тә'сириндән, баш верән күндәлик һадисәләрин өз әкс сәдасыны шифаһи халг әдәбиййатында тапмасындан, халг сәнәткарларынын гошмалары әсасында ени-ени мәһәббәт, мәишәт мәсәләләринә һәср эдилмиш дастанларын ярадылмасындан вә әдәбиййатшүнаслыгымыз үчүн бир чох файдалы мәсәләләрдән кениш данышылыр.

«Әсли вә Кәрәм» дастанынын тәһлилиндә ени мәсәләләрә фикир верилмәси, Һәмраһ, Һүсейни, Саили, Үрфани, За-

бит, Хуршид, Сәйяд вә башга ашыглар һаггында верилән мә'лумат да гиймәтлидир.

«Абдулла вә Чаһан», «Әмраһ вә Сәлмиваз», «Новруз» адлы дастанлар һаггында да мүәллифин гиймәтли гейдләри вардыр.

«XVII—XVIII әср Азәрбайчан әдәбийяты тарихи» һиссәсиндә реализм мәсәләләринә чидди фикир верилмәси әсәрин ән яхшы чәһәтләриндәндир. Мүәллиф, бу чәһәти һәр ики дөвр әдәбийятынын тәһлилиндә әсас алмышдыр. О, XVIII әсрин сонларында М. П. Вагифин симасында әдәби чәрәян сәвиййәсинә йүксәлән реализмин инкишаф мәрһәләләрини дүзкүн айдынлашдырмышдыр.

Баба Ширвани, Һамиди, Мә'лали, Хәстә Гасым вә башга сәнәткарларын ярадычылығынын реализмә мейл эдән Вагиф вә Вәдади әдәби мәктәбинин давамчылары кими тәдгиги дә мәгсәдә уйғундур.

«Молла Вәли Вәдади», «Молла Пәнаһ Вагиф» бәһсләриндә әдәбийятшүнаслығымызда һәр ики сәнәткарын һәят вә ярадычылығына аид мөвчуд мә'лумата екун вурулмушдур. М. В. Вәдадинин һәяты һаггындакы мә'лумат ени сәнәдләр әсасында дәгигләшдирилмиш, Вәдади лирикасынын әсас хүсусиййәтләри ени гәнаәтләр әсасында айдынлашдырылмышдыр.

М. П. Вагифин һәяты онун сияси фәалиййәтилә вәһдәтдә алыныб изаһ эдилир. Вагиф ярадычылығынын тәһлили кениш вә гәнаәтләндиричидир. «Ариф Тәбризи», «Ариф Ширвани», «Ағамәсиһ Ширвани» бәһсләри дә яхшы тә'сир бағышлайыр. «XVIII әсрдә Азәрбайчан нәсри» бәһси, бу дөвр нәсринин ән яхшы нүмунәси «Шәһрияр дастаны»нын тәһлили вә китабийят илә әсәр тамамланыр. Дөрд сәһифәлик китабийят әсәрин язылма просесиндә мүәллифин өз ишинә нә дәрәчәдә мәс'улиййәтлә янашдығыны бир даһа тәсдиг эдир.

Али мәктәбләр үчүн дәрслик олараг охучулара тәгдим эдилән «XVII—XVIII әср Азәрбайчан әдәбийяты тарихи» китабындан нәинки али мәктәб тәләбәләри, әдәбийят мүәллимләримиз дә файдалы бир васаит кими истифадә эдә биләрләр.